

NOTE DE LECTURĂ

DE

D. M. PIPPIDI

35. INSEMĂRILE LUI ADAM NEALE DESPRE MOLDOVA ȘI DOBROGEA LA SFÎRȘITUL SECOLULUI TRECUT

Ca în atâtea alte domenii ale istoriei vechi și noi a românilor în care a deschis calea, suscitând probleme și dezvoltând direcții noi de cercetare, Nicolae Iorga a fost un precursor și în utilizarea pe scară largă a relatărilor de drumeție în Principate, de la cele dintâi cunoscute pînă-n pragul epocii noastre. Reținînd cu agerime nota proprie fiecăreia — amănuntul caracteristic ori inedit și trăsătura definitorie a mentalității celui ce le-a scris — , el ne-a dat, în *Istoria românilor prin călători*¹, prelungită și întregită prin atâtea scrieri speciale, de la *Voyageurs français dans l'Orient européen*² pînă la *Aventuriers orientaux en France*³, o culegere documentară de cel mai viu interes, făcută să ne sporească informația în numeroase domenii insuficient oglindite în izvoarele interne. Firește, materia e imensă și Iorga însuși nu și-a închipuit vreodată că ar fi istovit-o. Pentru el, în definitiv, era destul să fi arătat în ce măsură asemenea știri se cuvin ținute în seamă de cercetătorul istoriei naționale, chiar dacă, așa cum s-a și întîmplat, alții în urmă-i aveau să-i urmeze pilda, descoperind la rîndu-le noi texte de preț, editîndu-le în graiul original și comentîndu-le cu amplexare⁴.

Dar nu pentru a aminti lucruri știute îmi iau libertatea să mă opresc astăzi asupra acestui atrăgător aspect al operei înaintașului. Ceea ce, mai ales, îmi stă la inimă să pun în lumină în această „iscusită zăbavă” e interesul relațiilor de călătorie pentru studiul antichităților din oricare provincie a lumii vechi — de la monumentele de arhitectură la cele epigrafice ori numismatice — sau folosul pe care asemenea scrieri îl prezintă pentru reconstituirea topografiei antice a unei anumite regiuni. În această

¹ Patru volume, București, 1922. O a doua ediție a lucrării s-a tipărit în 1928.

² Paris, 1928.

³ Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, XVII, 1930, p. 1—22.

⁴ Cf. mai departe p. 198 și n. 21.

ordine de idei, mi s-a întâmplat să semnez întâmplător nu numai măiestria cu care Louis Robert folosește datele oferite de călători din ultimele veacuri la studiul geografiei istorice a Asiei Mici⁵ ori pentru înțelegerea exactă a unor texte clasice⁶, dar chiar și mărturiile unor Desjardins sau Netzhammer în legătură cu anume situații din Dobrogea la jumătatea secolului trecut⁷ sau într-o vreme mai apropiată⁸. Rapiditatea cu care, sub ochii noștri, se petrec schimbările ai căror martori sîntem și care afectează nu numai instituțiile sau deprinderile de gândire dar pînă și peisajul țării, ne permit să înțelegem și să apreciem valoarea unor asemenea descrieri, cînd emană de la un observator inteligent ori numai veridic⁹.

Ca să nu lungesc aceste observații preliminare, aș vrea să rețin astăzi multe amănunte curioase ce se pot spicui în însemnările unui medic englez, Adam Neale, a cărui călătorie din Anglia la Constantinopol și înapoi, prin Germania, Polonia și Moldova, în primii ani ai secolului al XIX-lea¹⁰, se învrednicește de atenția noastră chiar din punctul de vedere care ne interesează cu precădere, și al cărei interes nu știu să fi fost vreodată relevant¹¹.

⁵ Cu titlu de exemplu, vezi cartea bine cunoscută *Villes d'Asie Mineure*² (1962) și, pentru ulterioare exemplificări ale interesului pe care-l prezintă pentru orice studios al antichității fie explorarea directă a cutărei regiuni din *orbis antiquus*, fie consultarea descrierilor de călătorie ale celor ce ne-au precedat pe aceleași drumuri, din vasta operă a învățatului francez, cuvîntarea de deschidere a celui de-al II-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (*Actes...*, Paris, 1952, p. 1—20, și mai ales 10 urm.), conferința la cel de-al VIII-lea Congres al Asociației „G. Budé”: *Géographie et philologie ou la Terre et le Papier*, în *Actes...*, Paris, 1969, p. 67—86; cf. Studii clasice XIII, p. 205—206), ca și unele extrem de prețioase rezumate de cursuri ținute în ultimii ani la Collège de France și la École Pratique des Hautes Études, publicate în anuarele respective.

⁶ Cf., între altele, importantul studiu: *Sur Plin l'Ancien, livre II: Le lac Sannaus; 2. Hybanda; 3. Le courrier Philonidès*, în *Anatolia*, IV, 1959, p. 1—26 (= *Opera Minora Selecta*, III, 1969, p. 1423—1429).

⁷ Pentru localizarea Histriei de Desjardins, în cursul călătoriei de studii întreprinse la Gurile Dunării în 1868, cf. *Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas-Danube*, *Rev. arch.*, XVII, p. 270, și considerațiile mele în *Contribuții la istoria veche a României*², p. 18 urm.; pentru aspectul satului Gargalic (azi Corbu) către aceeași dată, după aceleași note ale lui Desjardins, *St. clasice IX*, 1967, p. 231—232.

⁸ Nu înseamnă a scădea meritele lui Pârvan în explorarea Histriei, începută în 1914, dacă se amintește că la începutul secolului nostru așezarea exactă a celei mai vechi colonii miliesiene pe teritoriul nostru nu lăsa loc nici unei îndoieli. Pentru înfățișarea ruinelor, în general, ca și pentru ușurința cu care se putea distinge traseul incintei tirzii (inclusiv poziția exactă a porții celei mari, de unde Pârvan avea să-și înceapă cercetările), vezi R. Netzhammer, *Aus Rümänien*², p. 235 (pagini scrise în 1907).

⁹ E ceea ce conferă un interes suplimentar admirabilelor „reportaje” publicate de Iorga în primii ani ai veacului — *Drumuri și orașe, Sate și mănăstiri, Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească* —, în ale căror pagini, ca pe o peliculă extrem de sensibilă, sînt înregistrate nu numai imaginile precise ale unor monumente sau aspecte de natură în bună parte dispărute, dar pînă și ecol unor stări de spirit a căror amintire stă să se piardă și ea.

¹⁰ *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, London, 1818. Din aceiași an datează și traducerea în limba franceză a lucrării sub titlul: *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie* par Adam Neale, Docteur en Médecine, traduit de l'anglais par Charles-Auguste Def, singura pe care am avut-o la dispoziție și din care voi cita mai departe (două volume, Paris, chez Gide, libraire, 1818).

¹¹ Oricum, nu de Iorga (*Istoria Românilor prin călători*, II², p. 279), care în puținele rînduri pe care le închină medicului englez relevă numai informațiile de ordin politic privind domnia lui Alexandru Moruzi, — de bună seamă a doua domnie a acestuia (1802—1806), nu prima (1792—1793), cum se lasă a se înțelege într-un alt studiu al învățatului: *A History of Anglo-Roumanian Relations*, Bucharest, 1931, p. 46.

Din capul locului vreau să menționez, împreună cu frumoasa cultură clasică a autorului, care-i permite să citeze texte din autori antici sau să-și agrementeze paginile cu versuri latinești de circumstanță¹², interesul mărturisit pentru geografia istorică a ținuturilor vizitate, care-l îndeamnă nu o dată să propună identificări ale unor așezări pomenite de scriitori latini sau greci cu orașe și sate întâlnite pe pământul țărilor străbătute. Că de fiecare dată e vorba de localizări fanteziste (ca, de pildă, a Tomisului la Babadag¹³, sau a Histriei la Karakirmen, „pe brațul sudic al Deltei¹⁴) are mai puțină importanță decât faptul însuși de a-și fi pus problema și de a fi încercat s-o rezolve, uneori cu propriile-i resurse, alteori cu ajutorul altor călători mai vechi sau al unor erudiți cu notorietate¹⁵.

Caracteristic pentru mentalitatea lui Neale e și interesul său pentru etimologii, cu ajutorul cărora încearcă să explice numeroase toponime antice sau moderne și care sînt de cele mai multe ori puerile. Firește, nu poate fi vorba să mă ocup aci de toate, dar nici nu vreau să las neamintite unele perle ca etimologia numelui Moldovei (făcut să derive din *Mollah-divia* : „ținutul nemuritorului Mollah”¹⁶), al Basarabiei (explicat prin *Bess-Arabia* : „Arabia cea plină de apă”¹⁷) sau al Daciei (deslușit prin *Tais-Ia* : „Țara umedă”¹⁸). De o înaltă fantezie e și indicația după care numele unui sat din nordul Moldovei : *Molla-Gast* (Mălăești, cu multă probabilitate) s-ar traduce „rege-preot”, dovadă sigură pentru autorul nostru că aci și-ar fi avut cîndva reședința Zalmoxis (de Neale ortografiat *Xamolxis*¹⁹).

Mă grăbesc să adaug că nu toate însemnările călătorului britanic fac dovada unei atît de slobode imaginații și că, alături de unele considerații de caracter profesional care vor fi apreciate după cuviință de istoricii medicinei de la noi și din țările balcanice²⁰, observații etnografice cu privire la poloni, moldoveni și turci (fără a uita pe evrei și pe țigani), ori informații în legătură cu mediul politic țarigrădean și cu Curtea imperială (pe care a avut prilejul s-o cerceteze în calitate de specialist chemat în consultație la căpătîiul împărătesei-mame) asigură cărții o valoare documentară ce nu-i desigur neglijabilă. Încă o dată, nu-mi trece prin gînd să relev astăzi toate indicațiile făcute să intereseze pe cititorul român. La momentul

¹² Astfel, la p. 7 a celui de-al II-lea volum, cinci distihuri elegiace consemnează scriștiiul carelor țigănești întâlnite pe teritoriul Moldovei. Pentru edificarea cititorului, mă mulțumesc să reproduc primele patru versuri :

„Nec liniunt Ruteni querulos pinguedine currus
Haud picis auxilium stridulus axis habet.
Auditur ueniens longe crepitare colossa :
Sic fragiles currus, Russe, uocare soles...”

¹³ Vol. II, p. 53 ; cf. și p. 76, pasajul reprodus mai departe p. 199.

¹⁴ Vol. II, p. 63 ; cf. mai jos p. 198—199.

¹⁵ D’Anville, De Tott, citați ocazional, ca să nu mai vorbesc de Vossius, ale cărui considerații despre unele monede histriene sînt discutate la p. 64 (mai departe p. 200 și n. 26).

¹⁶ Cf. mai departe p. 200.

¹⁷ Vol. II, p. 59.

¹⁸ Vol. II, p. 59.

¹⁹ Vol. II, p. 13, n. 1.

²⁰ Vezi, la p. 115—134, informațiile despre epidemiile de „ciumă” în Imperiul otoman, în Moldova și Polonia, ori amănuntele de la p. 95 în legătură cu exercitiul profesiei de medic la Curtea sultanilor.

potrivit, ele își vor găsi probabil locul în vasta culegere în curs de publicare, sub auspiciile Institutului de istorie „N. Iorga”, de un colectiv de editori în frunte cu Maria Holban²¹. Până atunci, notez din fuga condeiului măcar acele pasaje care privesc direct studiul antichității, fie că-i vorba de informații de o oarecare însemnătate, fie de speculații ale autorului în legătură cu texte sau monumente întâlnite în drumurile sale și care au avut darul să-i rețină luarea aminte.

Din prima categorie aleg rîndurile de la p. 32—33 unde, în legătură cu ascendența dacă a moldovenilor, ni se oferă câteva aprecieri măgulitoare despre virtuțile și modul de comportare al acestora: „Les Daces étaient, suivant les historiens romains, les plus braves défenseurs de leur pays, et les Moldaves d'aujourd'hui possèdent plus de vertus qu'il n'en est échu en partage à des nations plus favorisées sous d'autres rapports. Cependant ils sont opprimés par une foule de petits tyrans, et régis par le plus mauvais de tous les gouvernements, un faux système représentatif. Mais la beauté et la fertilité du sol sont toujours les mêmes, et la santé et la longévité semblent être des biens héréditaires parmi les habitants des montagnes de Moldavie”²².

În aceeași ordine de preocupări, rețin afirmația de la p. 46 după care, în vecinătatea Galaților, Neale ar fi identificat crîmpeie dintr-o șosea romană „encore en assez bon état”; reflecția de la p. 55 în legătură cu locul unde va fi fost construit podul lui Darius peste Dunăre („Isaxi <citește Isaccea>... l'endroit qui, dans tous les siècles, a été choisi par tous les conquérants pour traverser l'Ister”), în sfîrșit, descrierea confuză de la p. 76 în care observații directe se împletesc regretabil cu amintiri livresci și cu unele aventuroase speculații topografice: „La côte n'offre que des terres basses et marécageuses, depuis l'embouchure méridionale du Danube, jusqu'à ce qu'elle rejoigne un promontoire qui s'étend depuis la grande chaîne du mont Hémus, et sur l'extrémité duquel sont quelques arches en ruines, ressemblant à celles d'un aqueduc. Cet endroit répond à la description donnée par d'Anville de la situation de l'ancienne ville de Bizona, engloutie par un tremblement de terre. Non loin de ces ruines est la forteresse de Karakirmen, et à environ dix milles dans les

²¹ *Călători străini despre Țările Române*, București, Editura științifică, Vol. I (1968), XLIX—587 p.; vol. II (1970), XXXVIII—688 p.

²² Vol. II, p. 108—109. Cf., la p. 233, amănuntul abia credibil că în timpul vizitei la Focșani ar fi fost întîmpinat de negustori vorbind *latinesc*: „Les habitants de cet endroit parlent latin. *Dominatio uestra aduena est in hac nostra terra*, fut la phrase dont me salua un marchand qui me vendit quelques épices. L'accent et le langage de cet homme, sa taille, son extérieur, tout semblait confirmer la supposition qu'il descendait des légionnaires romains de la Dacie”. — Nu va fi fără interes să relev împrejurarea că la scurtă vreme înainte de trecerea lui Neale prin Țările române, un alt călător englez în drum spre Constantinopol, d-rul Dalloway, capelan al Ambasadei britanice pe lângă Poartă, făcea o observație similară, de data aceasta în Transilvania. „At Mäg — notează el în jurnalul său publicat în 1800 — the mistress of the post addressed us in fluent Latin, and bade us adieu with 'Multos et felices, Domini'. She was an officer's widow... It is asserted that the Latin language is vernacular at this time in no part of Europe, excepting in what was once the colonia Trajana, in which Transylvania is included. People of the lowest degree of education are able to read and probably to speak it, with a certain purity; but the peasants mix it with Illyric. It would be more accurate to say that, instead of their talking Latin, there were more individuals acquainted with that language than in any other country now existing” (G. F. Cushing, *Dr. Dalloway's Itinerary*, în RESEE, VIII, 1970, p. 461—480; pasajul reproduces e la p. 468).

terres, sur un promontoire s'élevant au-dessus d'un lac formé par le Danube, est Baba-Dagh, dont j'ai déjà parlé, l'ancien Tomy d'Ovide. Les ruines de Chiustenza, autrefois Constantina, Kavarna et Bazalchuk, s'élèvent, de distance en distance, le long du rivage. . ."

Interesantă mi se pare, la p. 87, atestarea folosirii de turci a faclilor la pescuitul nocturn al tonului (*Scomber thynnus*), de care am mai avut prilejul să mă ocup în aceste *Note*, în legătură cu pescarii histrieni și cu alți prinzători de păstrăvi în apele Izvarnei : „Les lumières du village de Buiukdère brilloient alors devant nos yeux, et se réflechissoient en longs rayons sur la surface du courant qui coulait à raison de plusieurs milles par heure. Nous passâmes au milieu d'une foule de barques de pêcheurs, qui avoient chacune une lanterne attachée à la proue. C'était par le moyen de cette lumière que les pêcheurs prenoient les thons, suivant l'ancienne manière grecque dont parle Oppien dans sa *Cynégétique*”. Asupra aceluiași subiect se revine și în alt loc al cărții, într-o mai amplă descriere al cărei interes neobișnuit mă îndeamnă s-o redau în întregime : „Le vent étant resté au nord pendant deux à trois jours, nous fûmes surpris de voir une sorte de bouillonnement au milieu des eaux du Bosphore, formant une sorte de ligne qui s'étendoit en serpentant pendant plus d'un mille et demi. Sur cette ligne et tout à l'entour étoit rassemblé un nombre prodigieux d'oiseaux aquatiques, de cygnes, de cormorans, de pélicans, de pengouins (? !), d'oies sauvages, de canards, de plongeurs, etc., qui faisoient entendre un concert de cris peu harmonieux, au milieu des milliers de pélamides qui formoient cette ligne. Pendant que nous examinions des fenêtres du palais ce singulier phénomène, des barques arrivèrent de Constantinople et des villages voisins et nous vîmes commencer cette ancienne pêche qu'Oppien a célébrée dans ses vers. Cette multitude de poissons n'étoit que l'avant-garde de la grande armée de pélamides qui descendoient du *Palus-Méotide*, effrayées par les premières approches des vents glacés du nord et des bourrasques équinoxiales.

Avant midi, plusieurs centaines de barques étant arrivées, il s'étoit déjà pris une quantité prodigieuse de poissons. Ces barques étoient montées par des Turcs, des Albanois et des Grecs, habillés dans les différents costumes de leurs nations respectives, jetant leurs seines, luttant contre le courant, poussant des cris, des acclamations, et cherchant à se dérober mutuellement le produit de leur pêche, qu'ils étoient même forcés de disputer aux oiseaux pêcheurs, qui descendoient effrontément pour saisir le poisson pendant qu'il se débattoit au milieu des mailles du filet. Ils contribuoient à animer le tableau qui, entouré par les sites sublimes du Bosphore, formoit dans son ensemble un des spectacles les plus beaux que j'eusse jamais vus. La pêche continua jour et nuit, sans interruption, jusqu'au quatrième jour, où toute une armée de pélamides avoit fini de défiler devant Terapia”²³.

Mai sus, am notat în treacăt slăbiciunea lui Neale pentru etimologii, ilustrînd-o, între altele, cu explicația de el dată numelui Moldovei²⁴. Pasajul întreg nu-i lipsit de interes, în măsura în care vădește la medicul englez,

²³ Vol. II, p. 108—109.

²⁴ *Supra*, p. 197, n. 19.

împreună cu gustul speculațiilor necontrolate, reminiscențe sigure din Strabon și din Herodot : „Les circonstances primitives d'après lesquelles la Moldavie a tiré son nom sont fort singulières. Les premiers habitants de la Scythie, croyoient, comme les Hindous, à l'incarnation de la divinité dans la personne d'un homme nommé Xalmoxis, qui, après avoir été esclave en Grèce et en Egypte, étoit revenu dans son pays natal, et étoit resté pendant trois ans dans une caverne, sur le mont Cogoeon²⁵. Cet homme essaya de civiliser ses compatriotes, et pour y parvenir plus sûrement et leur persuader qu'il avoit un pouvoir surnaturel, il leur fit croire qu'il possédoit la vie éternelle, et qu'il venoit de ressusciter d'entre les morts. C'étoit l'usage des rois de Scythie de se retirer sur cette montagne sainte pour consulter ce prêtre éternel, ou Mollah ; et c'est de là que vient l'origine du nom de Moldavie, qui fut primitivement appelée *Mollah-div-ia*, ou territoire de l'éternel Mollah”.

Aceiași amestec de erudiție și de fantezie ne izbeșteși în ultima pagină din *Travels* asupra căreia îmi îngădui să mă opresc și în care, semnalînd o anume categorie de monede histriene a căror interpretare constituie pînă astăzi un prilej de vrajbă între numismați, Neale citează în puține rînduri principalele explicații propuse de experți, înainte de a se opri la aceea care i se pare plauzibilă : „On découvre souvent dans le Peuce différentes monnoies grecques, entre autres celles d'une ville appelée Istros ou Istropolis, qui, selon d'Anville, occupoit autrefois l'emplacement de Karakirmen, place située sur la branche méridionale du Danube. D'un côté est représenté un oiseau aquatique dévorant un thon, . . . sur le revers sont deux têtes tournées en sens contraires, et les antiques ont toujours été fort embarrassés pour expliquer ce qu'elles signifioient²⁶. Isaac Vossius, dans ses notes sur Pomponius Mela, conjecture qu'elles font allusion au Danube, les anciens croyant que ce fleuve communiquoit avec deux mers, le Pont-Euxin et la mer Adriatique. Bégérus pense qu'elles expriment la situation locale de la ville, placée entre l'Europe et l'Asie ; mais la conjecture plus probable, c'est qu'elles représentent les Dioscures, Castor et Pollux, dont les constellations sont favorables aux matelots, l'une se levant à l'orient, lorsque l'autre se couche à l'occident”.

De-a lungul timpului preferințele specialiștilor au mers către una sau alta din interpretările amintite, fără ca vreuna să se fi impus cu precădere altfel decît pentru o vreme. Caracteristică e numai pendularea, de la epocă la epocă, între prima și cea de-a treia din explicațiile înregistrate de Neale, care-și dispută și astăzi favoarea cercetătorilor. Numai cu cîțiva ani în urmă, îmi amintesc a fi citit o comunicare la Societatea română de Numismatică în care autorul pleda călduros în favoarea ipotezei după care capetele inversate despre care se discută ar înfățișa imaginile Dioscurilor. Cît privește prima interpretare, asociată de Neale cu numele lui Vossius, dacă prima-i formulare se citește într-o scriere din 1658 a umanistului batav²⁷, cea mai nouă a ei reluare datează din 1968 și se datorește lui

²⁵ Vol. II, p. 63—64.

²⁶ Despre cele mai vechi drahme din această categorie, pînă de curînd necunoscute, vezi Oct. Iliescu în *Viața economică*, V, 1967, nr. 4, p. 11, și propriile mele considerații în *I Greci nel Basso Danubio* (Milano, 1971), p. 73.

²⁷ Isaac Vossius, *Observationes ad Pomponium Melam de situ orbis* . . . , Hagae, 1658.

Hildebrecht Hommel. Referindu-se la drahmele în discuție, Vossius scria în ale sale *Observații la Geografia lui Pomponius Mela*: „ab aduersa parte duo capita adparent sibi inuicem iuncta, altero tamen inuerso. Quaerunt multi quid sibi uelint aduersa ista capita. Ego Istri fluminis imaginem esse puto. Nam cum alia flumina in idem exeant mare, solus fere Danubius uel Ister in diuersa maria diuersis et contrariis exire capitibus credebatur, nempe in Pontum Euxinum et in mare Adriaticum. Ostia uero fluminum, passim capita appellari a Latinis et Graecis, licet minus proprie, cum potius fontes ita appellari debeant, notissimum est”²⁸.

Lui Hommel explicația pare să i se fi înfățișat singură, înainte de a descoperi că altul avusea aceeași idee cu trei veacuri înainte. „Es wird damit klar geworden sein, — scrie el, în această privință — worauf unsere Deutung der beiden divergierenden Köpfe auf dem Stater von Istros hinauswill: wenn ein Jünglingskopf nach verbreitetem und geläufigem Brauch den Flussgott der Stadt und damit den Fluss selber symbolisiert, so konnte der in zwei entgegengesetzte Richtungen auseinander strebende und nach zwei verschiedenen Meeren eilende Strom treffend durch zwei sich in den Gesichtszügen gleichende Köpfe dargestellt werden, deren eigenartige Anordnung auf jene merkwürdige Gegenstrebigkeit hinwies”²⁹.

Adnotările mele la impresiile de călătorie ale lui Neale se pot opri aci. Alții, cu alt prilej, vor mai găsi desigur de spicuit în cartea medicului englez. Pentru scopul modest al acestor însemnări mi se pare de ajuns faptul de a fi scos din uitare o figură interesantă de călător prin părțile noastre și, în legătură cu el, câteva întrebări al căror răspuns îl căutăm și astăzi.

36. ΣΤΙΒΑΣ ΙΝΤΡ-Ο ΙΝΣΚΡΙΠΤΙΕ ΓΡΕΑΚĂ ΔΙΝ ΗΙΣΤΡΙΑ

În Dacia XIV, 1970, p. 397—404, Iorgu Stoian publică și comentează o inscripție recent descoperită și perfect conservată, în care un personaj altminteri necunoscut, Zipas al lui Diocles, se mândrește de a fi oferit unui grup de hymnozi „vîrstnici”, închinători ai lui Dionysos, ca mulțumită pentru alegerea sa ca preot, ceva care în text e indicat prin termenul στίβας: Ζίπας Διοκλέους ὑμνωδοῖς πρεσβυτέροις ἱερονεύκταις . . . τὴν στίβάδα ἐποίησε ἐκ τῶν ἰδίων.

Cum se știe, inscripții în legătură cu activitatea hymnozilor locali s-au mai găsit în ultimii ani la Histria, și eu însumi am avut prilejul să editez și să comentez cu oarecare amploare cel puțin două asemenea documente, din păcate fragmentare¹. Mulțumită lor, cunoaștem cu destulă precizie organizarea internă a acestui soi de asociații, titlurile demnitarilor lor obișnuiți, ba pînă și o seamă de persoane din societatea histriană de la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea implicate în

²⁸ Vossius, *Observationes*, p. 29.

²⁹ *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros*, in *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Fr. Altheim* (1968), I, p. 261 urm.; citatul e la p. 270.

¹ *Un nou document despre Comunitatea pontică în sec. II e.n.*, în *Contribuții la istoria veche a României* ³, p. 401—431; *O inscripție agonală din Histria de la începutul sec. al III-lea*, *ibid.*, p. 445—463.

astfel de activități. Din acest punct de vedere, textul acum publicat nu aduce știri noi², cu excepția cuvîntului semnalat în titlul acestei note, în legătură cu care aș vrea să adaug câteva deslușiri.

În comentariul său, editorul, care n-a lipsit firește de a consulta dicționarele — pînă la cel mai complet din toate: Liddel-Scott-Jones —, relevă cu drept cuvînt faptul că *στιβάς* prezintă mai multe accepții, cea mai frecventă fiind cea de „așternut de trestie sau de verdeață”, la care se adaugă altele mai puțin banale, cum ar fi „locul de adunare al unei asociații dionysiace” ori „gruparea dionysiacă” însăși (în care caz *στιβάς* e de interpretat ca Βαρχεῖον).

Se mai relevă, în continuare, că „în statutul Iobacchilor *στιβάς* apare în mai multe rînduri cu înțelesul de sărbătoare în cinstea inițiaților, însoțită de un ospăț ritual” (p. 404). Nedumerirea pare să se risipească astfel, în privința accepției de dat termenului în inscripția abia descoperită, și nu-i de mirare că în pasajul la care mă refer I. S. se oprește la următoarea încheiere: „Sans exclure totalement le premier sens, le verbe ποιεῖν ne laissant pas de côté cette acception, nous tenons pour beaucoup plus plausible le fait que Zipas, fils de Dioclès, a tenu, à l'occasion de son élection comme prêtre de l'association, à marquer ce fait par une fête accompagnée du banquet dû. Il aurait été incité à cela, selon qu'il résulte du texte, aussi par la victoire obtenue par ses collègues à l'un des nombreux concours — dans notre cas musical — par lequel les membres de l'association tenaient à montrer leur piété, non seulement envers leur patron divin Dionysos, mais aussi envers son représentant terrestre, l'empereur”.

Înainte de a propune la rîndul meu o interpretare a termenului în discuție, aș vrea să fac observația că în considerațiile pe care le-am redat și cu ajutorul cărora încercă să ajungă la un rezultat acceptabil, comentatorul n-a crezut necesar să explice legătura dintre accepția de bază a substantivului („așternut de crengi sau de trestie, pat, culcuș”³) și accepțiile derivate, legate de cultul lui Dionysos. O legătură există totuși și stă în aceea că — pentru un motiv sau altul — la anumite ceremonii sau la ospețele periodice ale sectei, credincioșii zăceau pe asemenea așternuturi, și nu pe κλίναι de tipul obișnuit⁴. Pornind de-aci, transferul de sens era firesc și nu-i de mirare că după un timp s-a ajuns să se indice prin același cuvînt și sărbătoarea în timpul căreia inițiații foloseau așternuturile de verdeață, și locul unde asemenea ceremonii erau celebrate. (În treacăt fie spus, înșirarea de sensuri de pînă aci nu-i totuși completă. În numeroase inscripții funerare din Asia Mică *στιβάς* are accepția de „pat mortuar” sau de „loc individual într-un mormînt colectiv”, cum rezultă fără putință de îndoială din textele citate de Jadwiga Kubińska în teza al cărei

² Demnitățile colegiale menționate în rîndurile 10—14 ne erau dinainte cunoscute, numele personale nu schimbă nici ele cu nimic informațiile mai vechi cu privire la prosopografia histriană în sec. al II-lea.

³ Cf., între alte exemple, Aristof., *Plutus* 540 urm.; Eurip. *Tr.*, 507, *Bacch.*, 384; Appian, *B.C.*, I 61.

⁴ O semnificație culturală se desprinde limpede din *Rep.*, II 372 b, unde, descriind mesele sobre dar nu lipsite de solemnitate ale locuitorilor Cetății ideale, Platon ni-i înfățișează întinși pe paturi de verdeață și flori, ospătîndu-se și cîntînd imnuri de slavă zeilor: κατακλινέντες ἐπὶ στιβάδων ἐστρωμένων μίλακι τε καὶ μυρρίναις, εὐωχῆσονται αὐτοὶ τε καὶ τὰ παιδιά, ἐπιπίνοντες τοῦ οἴνου, ἐστεφανωμένοι καὶ ὕμνουντες τοὺς θεοὺς...

interes am avut prilejul să-l semnalez într-un număr mai vechi al acestei reviste⁵.

O altă remarcă, în legătură cu exegeza care ne reține atenția, e aceea că editorul, care pentru a explica anevoința interpretării relevă raritatea termenului $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\varsigma$ în inscripții, nesocotește împrejurarea că un diminutiv al acestuia — $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\delta\iota\omicron\nu$ sau $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\delta\epsilon\iota\omicron\nu$ — se întâlnește în texte mai des și în condiții care aruncă lumină chiar asupra cuvântului din care derivă. Spre deosebire de $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\varsigma$, $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\delta\iota\omicron\nu$ a sîrșit prin a intra în vocabularul latin-profan (indicînd la Pliniu⁶, de pildă, un soi de canapea semicirculară folosită în sălile de mîncare, uneori numită *sigma*⁷) și cultural, cu înțelesul de pat destinat anumitor ceremonii, dar și de *clădire rezervată celebrării anumitor rituri*⁸.

În această din urmă accepție, $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\delta\epsilon\iota\omicron$ s-au identificat în cel puțin două locuri din lumea greacă — la Delos și la Thasos —, în primul caz între sanctuarul lui Apollo și porticul lui Antigonos⁹, în cel de-al doilea în vecinătatea așa-zisului „Passage des Théores”, astfel numit de exploratorii francezi ai insulei. Aci, în cuprinsul sanctuarului lui Dionysos, un mic edificiu relativ bine conservat, considerat pînă la o vreme ca monument choregic¹⁰, e astăzi socotit de cei mai mulți ca un $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\delta\iota\omicron\nu$, depinzînd de templu dar fără să se confunde cu el¹¹. După un *Ghid* recent, întocmit la Școala Franceză din Atena, clădirea (al cărei plan restituit e publicat de autori împreună cu o secțiune axială) ar fi avut următoarea înfățișare: „Le bâtiment . . . s'ouvrait en façade par un porche de quatre colonnes doriques; en arrière de cette colonnade, devant un mur en Π, il abritait, sur une base dessinant en plan un arc de cercle, l'image de Dionysos plus grand que nature, entouré de huit statues plus petites. Nous connaissons le demi-choeur de droite, avec les représentations allégoriques — désignées par des inscriptions — de la Tragédie, de la Comédie, du Dithyrambe et de la Sérénade nocturne (*Nyktérinos*). La tête de Dionysos, chef d'œuvre de la collection hellénistique thasienne, la statue sans tête de la Comédie et sa base inscrite, le masque pathétique qui était l'attribut de la Tragédie, sont conservés au Musée”¹².

Despre monumentul din Delos, n-am la îndemînă o descriere circumstanțiată¹³. Găsesc însă precizarea că și în el s-ar fi găsit o statuie a zeului —

⁵ J. Kubińska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Warszawa, 1968, cu textele citate la p. 47, 95, 98, 111—112, 114, 161 (despre lucrare, în ansamblu, cf. St. clasice XII, 1970, p. 326—328). De notat că articolul $\Sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\varsigma$ din RE, III A 2482—2484, semnat Poland, nu face vreo aluzie la această semnificație, deși ea se întâlnește și la Herodot IV 71 în legătură cu înmormintările la sciți. În schimb, înțelesul funerar e semnalat încă din 1935, în legătură cu o inscripție din Chios, de L. Robert, BCH, 1935, p. 469—470 (= *Opera minora selecta*, I, p. 528—529).

⁶ *Epist.*

⁷ Mart., X 48, 6; SHA, *Hadr.*, XVII 4; *Heliog.*, XXV 2.

⁸ ILS 3369: „Pontius daduchus spirarches Liberis patris stibadium restituit loco suo”; 3370: „Achilleus spirarch[es] Li]beris pa[tris] stibadium [res]tituit loco [suo]”. Cf. Fr. Poland, *Gesch. d. griech. Vereinswesens*, Leipzig, 1909, p. 465.

⁹ L. Bizard, BCH, XXXI, 1907, p. 502 urm.

¹⁰ Cf. J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I (Paris, 1954), p. 225 și 346, n. 8.

¹¹ Ch. Picard, *Un type méconnu de lieu-saint Dionysiaque, le 'stibadium'*, CRAI, 1944, p. 136—141; id., BCH, LXVIII—LXIX, 1944/45, p. 240—270.

¹² École Française d'Athènes, *Guide de Thasos*, Paris, 1967, p. 42—43.

¹³ Mai sus n. 9.

— nud, așezat pe tron —, de astă dată însoțit nu de alegorii literare ori muzicale, ci de doi *papposileni* purtând vase cu vin. O astfel de decorație se apropie mai mult de ceea ce se presupune a fi fost destinația clădirii — sală pentru ospete rituale —, și abia dacă dimensiunile-i modeste trezesc nedumeriri cu privire la numărul celor chemați să participe la agape.

Oricum ar sta lucrurile în această privință, trebuie să reținem deci că, după o opinie ce tinde să se răspindească¹⁴, *σπιβάδειον* ar fi constituit un tip anume de edificiu cultural bacchic — alte exemple se vor putea identifica în viitor în ruinele sanctuarelor dionysiace explorate sau în curs de explorare —, și aceasta mă readuce la pasajul din inscripția histriană a cărui interpretare ne reține luarea aminte.

Cum am mai lăsat-o să se înțeleagă, explicația la care s-a oprit I.S. mi se pare puțin plauzibilă, nu pentru că în alt context termenul în discuție n-ar putea însemna și „ospăț” sau „petrecere”, ci pentru că formularul documentului prezintă elementele unei inscripții monumentale (omagiul pentru împărații pe tron și autoritățile locale, indicarea împrejurării care a prilejuit liberalitatea, datarea prin citarea nominală a conducătorilor grupării), iar verbul *ἐποίησε* convenind în primul rînd consacării unei clădiri sau statui¹⁵ (ca să nu mai vorbesc de precizarea *ἐκ τῶν ἰδίων*, firească într-un asemenea caz, dar deplasată și chiar ridiculă dac-ar fi s-o raportăm la simpla cheltuială a unui banchet), sint îndemnat să cred că Zipas, fiul lui Diocles, a oferit tovarășilor de credință o zidire destinată cultului (pe grecește *σπιβάς* sau *σπιβάδιον*), așa cum, la Callatis, în primul veac al erei noastre, o preteasă a Athenei al cărei nume s-a pierdut dăruia și ea închinătorilor lui Dionysos o „peșteră” de caracter sacru, menționată într-o inscripție publicată în 1964¹⁶.

Dacă ipoteza aci formulată are șanse să se adeverească, se poate presupune că edicula a cărei existență o postulăm trebuie să se fi înălțat în incinta sanctuarului lui Dionysos — destinat unui cult public, cum rezultă limpede dintr-o serie de documente epigrafice, toate din sec. al II-lea¹⁷. Excluz nu-i totuși ca, la fel cu thiasiiții din Callatis, care dispuneau de cel puțin un templu propriu, rezervat inițiaților¹⁸ pentru folosința cărora se construiseră în sec. I e.n. și grota — *ἄντρον* — abia pomenită, hymnozii histrieni, recrutați dintre adepți ai cultului bacchic, să fi dispus de un lăcaș de închinare al lor, osebît de sanctuarul obște¹⁹. Într-un caz și în celălalt, lumini suplimentare sînt de așteptat, dacă nu de la identificarea puțin probabilă a ruinelor vreuneia din cele două clădiri, de la descoperiri epigrafice pe care sîntem îndreptățiți să le așteptăm și ale căror date constituie temeiul de nezdruincinat al cunoștințelor noastre despre viața religioasă a Histriei.

¹⁴ Citez la întimplare M. P. Nilsson, *Gesch. griech. Religion*, II² (1961), p. 363; G. M. Sifakis, *Studies in the History of the Hellenistic Drama*, London, 1967, p. 7—8 și 29.

¹⁵ Cred că mă pot dispensa de a cita exemple. Spre convingere, se poate consulta indicele oricărei culegeri epigrafice: acel de la *Sylloge*, între altele.

¹⁶ D. M. Pippidi în BCH, LXXXVIII, p. 151—158 (reluat în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 106—115).

¹⁷ *Inscripții dionysiace din Dobrogea romană*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 234—266.

¹⁸ D. M. Pippidi, *Sur un décret des thiasites de Callatis*, St. clasice, VIII, 1966, p. 87—96 (= *Studii de istorie a religiilor*, p. 94—115).

¹⁹ Sigură, oricum, e existența la Histria, în vremea Antoninilor și a Severilor, a unor asociații de tip misteric, ca așa-numita *σπείρα Διονυσιαστών πρεσβυτέρων* din zilele lui Elagabal, de la care ne-a rămas o importantă dedicație editată și comentată în *Histria I* (1954), p. 535—538, reluată și dezvoltată în *Studii de istoria religiilor*, p. 246—266.

37. GÎNDURI DE IERI ȘI DE AZI CU PRIVIRE LA CULTUL LUI ZALMOXIS

Cu mulți ani în urmă, în legătură cu unele scrieri despre religia daco-geților în general și despre cultul lui Zalmoxis în particular, mi s-a întâmplat să public unele însemnări al căror caracter ocazional nu le împiedica, socot, să fie judicioase și a căror oportunitate îmi apare și astăzi întregă¹. Observațiile mele critice se refereau, mai ales, la tendința răspîdită în publicistica română din ajunul și din primii ani ai celui de-al doilea război mondial de a proclama un „neoașism” sau „autohtonism” ale cărui legături cu unele doctrine politice ale vremii erau ușor de surprins și care, în cîmpul nostru de cercetare, se manifesta printr-o deșănțată exaltare a „spiritualității” gete în contrast cu „meschinul”, dacă nu de-a dreptul „decăzutul” raționalism elenic ori roman². „Semblables aux montagnes volcaniques, rocheuses et hérissées d'arbres desséchés — scria, de pildă, unul din acești iluminați³ — , ces 'barbares' du Nord du Danube (e vorba, bineînțeles, de geți) éclataient en d'innombrables surprises par des créations spirituelles géniales ou par des exploits d'armes dignes d'un souvenir ineffaçable. Sans user les forces vives de leur génie dans des œuvres ininterrompues de civilisation et de culture, les barbares étaient à même de racheter les soi-disant intervalles stériles par des diamants précieux. Ces diamants formaient, ensuite, le roc inébranlable, fondamental, de leurs traditions et de leurs croyances durant des générations”.

Dar nu pentru plăcerea îndoielnică de a redeschide o polemică uitată însășilez aceste rînduri. Cu gîndul mai ales la unii confrăți prea tineri sau prea uituci pentru a-și aminti împrejurări de-acum treizeci de ani, vreau numai să arăt că — într-o dare de seamă despre teza lui Antonian Marinescu-Nour⁴, uitată astăzi pînă și de specialiști — vorbind de unele informații din cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot greșit înțeles de autor, am fost adus să formulez observații a căror justete o vor aprecia cititorii⁵. În primul rînd, atrăgeam atenția asupra faptului că orice încercare de a înțelege religia geto-dacilor (sau numai pe a geților!), fără a ține seamă de știrile de care dispunem cu privire la religia tracilor îndeobște, e inevitabil sortită eșecului; în al doilea rînd, propuneam o interpretare personală a indicațiilor oferite de Părintele istoriei potrivit căreia, în episodul cunoscut al praznicelor organizate de Zalmoxis pentru unii din prietenii

¹ Revista clasică, XV, 1943, p. 117—118; Balcania, VI, 1943, p. 537; Rev. hist. du Sud-Est européen, XXIII, 1946, p. 340—342.

² Într-o carte recentă de care va fi vorba mai departe, Mircea Eliade relevă împrejurarea că istoria și protoistoria Daciei au prins a fi studiate științific abia după primul război mondial, sub impulsul lui Vasile Pârvan și al școlii lui de arheologie. Dar, se adaugă în continuare, „très vite se développe, surtout parmi les écrivains et les amateurs, un courant qui, dans ses expressions les plus extravagantes, a mérité d'être nommé « thracomane ». On parlait de la 'révolte du fond autochtone', en entendant par là la révolte de l'élément géto-thrace contre les formes de la pensée latine introduites durant la formation du peuple roumain” (p. 79). Observația e întemeiată, dar nesocotește două amănunte: primul, că unii elevi ai lui Pârvan, în care cu greu s-ar putea vedea niște „amatori”, au contribuit după puteri la întărirea curentului încredințat; al doilea, că pînă și într-o revistă altminteri serioasă, condusă de Mircea Eliade, și-au făcut loc articole de felul celui citat în nota următoare.

³ Zalmoxis III, 1942, p. 104.

⁴ *Cultul lui Zalmoxis*, București, 1941.

⁵ Balcania, VI, 1943, p. 537—539.

săi, ar fi de văzut *nu banale petreceri profane, ci ospete rituale* destinate unui grup de inițiați, chemați să se împărtășească periodic, într-un loc consacrat, dintr-o anume băutură sau din anume bucate menite să le cheazășiască nemurirea. Propriile mele cuvinte, în pagina asupra căreia vreau să atrag atenția, erau : „... Il me paraît que les paroles d'Hérodote, selon lequel Zalmoxis aurait commencé à prêcher sa doctrine durant les repas auxquels il conviait les premiers de la nation (τῶν ἀστώων τοὺς πρῶτους), pourraient très bien être interprétées comme une allusion à un banquet rituel, et cela d'autant plus que, toujours selon l'historien d'Halicarnasse (dont la formule restrictive n'a pas été jusqu'ici relevée, à ma connaissance) la vie éternelle dont le prophète gète se faisait l'annonceur n'était pas promise à tout le monde indistinctement, mais à *lui-même*, à ses convives et à leurs descendants (οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ συμπῶται αὐτοῦ οὔτε οἱ ἐκ τούτων αἰεὶ γινόμενοι ἀποθανέονται, ἀλλ' ἕξουσιν ἐς χῶρον τοῦτον ἕνα αἰεὶ περιέοντες ἕξουσιν τὰ πάντα ἀγαθὰ).

Iar mai departe arătam că, independent de sensul pe care li-l atribuie Herodot, faptele de el raportate ne duc cu gândul la o religie din cele zise „de mîntuire”, dispunînd de o doctrină eshatologică și — prin ceremonii și ospete de felul celor amintite — întreținînd în sufletele inițiaților fervoarea credinței și nădejdea beatitudinii eterne. Legătura cu alte religii misterice de origine tracă — Bendis, Dionysos, un zeu al războiului al cărui nume ne-a rămas necunoscut — apărea astfel evidentă, și evidentă îndreptățirea afirmației după care postularea unei deosebiri esențiale între religia geților și a celorlalți traci din sud implică o gravă greșeală metodologică : „Qu'est-ce à dire, sinon que nous nous trouvons en présence d'une communauté de fidèles? Et qu'est-ce à dire sinon que l'initiation au crédo de cette communauté devait être la condition indispensable pour être admis à en partager l'espérance ?

Au demeurant, des indices comme ceux sur lesquels je viens d'attirer l'attention sont loin d'être les seuls arguments en faveur d'une parenté entre la religion de Zalmoxis et les cultes initiatiques des Thraces du Sud. Sans plus insister sur les faits relevés dans cet ordre d'idées par N. Iorga (dans le I-er volume de son *Istoria românilor*, p. 81, — notamment le passage de Polyen VII 22 qui montre le prêtre-roi Kosingas menaçant de porter plainte contre ses sujets et se préparant à escalader le ciel sur d'immenses piles de bois), il est facile de trouver dans les textes de quoi défendre l'hypothèse qu'entre l'enseignement de Zalmoxis et la doctrine de la métempsychose, telle qu'on la rencontre dans l'orphisme et le pythagorisme, les traits ressemblants n'ont pas dû manquer et que c'est précisément dans cette allure commune qu'il convient de chercher l'explication d'une légende comme celle qui faisait du prophète gète un disciple du philosophe de Samos. Parmi ces textes, je ne rappellerai que pour mémoire les lignes de Strabon, qui, sur l'autorité de Posidonius, nous informe que les Mysiens et les Gètes s'abstenaient de toute nourriture carnée par scrupule religieux (VII 3,3—5). Mais il y a le témoignage d'Hellanicos, conservé par la Suda, selon lequel des adorateurs de Zalmoxis, les Térizes et les Crobyzes, auraient professé la croyance au retour des trépassés ; il y a Pomponius Mela aux dires duquel une partie tout au moins des Gètes aurait cru „... redituras esse animas abeuntium” (II 22) ; et il y a enfin Julien, qui, dans une phrase des *Césars* un peu obscure, il faut

l'avouer, peut bien avoir voulu exprimer la même idée lorsqu'il écrivait, à propos des Gètes : οὐ γὰρ ἀποθνῆσκειν, ἀλλὰ μετοικίεσθαι νομίζοντες ἐτοιμότερον αὐτὸ ποιοῦσιν (327 D Hertlein).

Qu'il n'y ait là, somme toute, que matière à présomptions, je suis le premier à le reconnaître. Du moins offre-t-elle à nos spéculations la seule base raisonnable, et bâtir en dehors d'elle — soit pour arriver à la conclusion d'une séparation absolue entre les religions thrace et gète, soit pour faire de Zalmoxis un dieu du ciel, dont le culte n'attesterait aucun élément chthonien et l'eschatologie ne ressemblerait à aucune autre eschatologie du monde antique — c'est donner à la fantaisie libre carrière"⁶.

Concis formulată în paginile unei reviste unde contribuțiile de istorie a religiilor erau rare, dacă nu inexistentă, luarea de poziție pe care m-am îndemnat s-o înfățișez a trecut neobservată, cu excepția adeziunii primite din partea lui I. I. Russu, în importantul său memoriu despre religia daco-geților⁷. Abia acum în urmă, într-o carte recentă a lui Mircea Eliade : *De Zalmoxis à Gengis Khan*⁸ (al cărei cuprins depășește cu mult domeniul antichității și despre ale cărei încheieri se vor pronunța desigur alții, cu mai multă pricepere)⁹, regăsesc cu plăcere unele din susținerile mele de altădată, despre care autorul nu arată să fi avut cunoștință, măcar că de unele din ele ar fi putut afla din lucrarea lui Russu, pe care o citează în mai multe rânduri. Oricum ar sta lucrurile în această privință, sînt bucuros să relev că, în ce privește informațiile lui Herodot despre Zalmoxis, la care am avut prilejul să mă refer, Eliade apără un punct de vedere apropiat de al meu, atunci cînd scrie : „lorsque Zalmoxis entretenait ses invités (les principaux de ses concitoyens), il leur enseignait que ni lui ni ses convives ni leurs descendants à tout jamais ne mourraient, mais qu'ils iraient en un lieu où ils survivraient toujours et jouiraient d'une complète félicité" (IV 95). *En d'autres termes cette post-existence bienheureuse n'était point générale, mais s'obtenait par le truchement d'une initiation, ce qui rapproche le culte instauré par Zalmoxis des mystères grecs et hellénistiques*. Hellanikos, qui était l'ainé d'Hérodote, mais qui suit son récit, en décrivant le rite de Zalmoxis le nomme avec raison *teletai*, en soulignant le caractère initiatique"¹⁰.

În continuare, ideea ospățului ritual (altfel spus : a ceremoniilor de inițiere) e dezvoltată de Eliade cu argumente variate, nu toate convingătoare. E evident, bunăoară, că banchetele funebre reprezentate în atît de mare număr pe stelele funerare din regiunile dunărene, pînă tîrziu în epoca romană și chiar după triumful creștinismului, n-au o legătură nemijlocită cu cultul lui Zalmoxis, nici cu o anume doctrină misteriosofică

⁶ *Ibid.*, p. 538—39.

⁷ Anuarul Institutului de studii clasice Cluj, V, 1944/48, p. 61—139.

⁸ *Études comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe orientale*, Paris, 1970.

⁹ Pînă în clipa cînd scriu, sînt de semnalat observațiile de metodă prezentate de Miron Constantinescu într-un număr din 1970 al României literare, al cărui apel la o discuție largă a principalelor teze ale lucrării lui Eliade va fi, nădăjduiesc, urmat și de unii etnologi și istorici literari direct interesați de subiect.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 40. Sublinierile sînt ale mele pentru a înlesni comparația cu propriile-mi cuvinte citate înainte.

împărtășită de defunct sau de supraviețuitori¹¹. Împrejurarea că de cele mai multe ori asemenea reprezentări se întîmpină pe pietrele de mormînt ale greco-romanilor din Pontul Stîng, în timp ce — pentru a-și împodobi mormintele — localnicii recurg mai ades la icoana Zeului călăreț (așa-zisul *Cavaler trac*, al cărui tip iconografic nu-i de altminteri trac¹² și a cărui semnificație, de la o vreme, se schimbă, tînărul vînător ajungînd să simbolizeze nu o anumită divinitate, clar concepută, ci pe mortul eroizat, înălțat oarecum la condiția divină¹³), e, sub acest raport, grăitoare. De altă parte, dacă, așa cum e ușor de înțeles, caracterul tainic al cultului lui Zalmoxis îl apropie „de misterii grecești și elenistice”, el amintește înainte de toate acele culte orgiastice ale tracilor din sud despre care ne vorbesc izvoare demne de crezare și din care unele sînt atestate pînă la cucerirea romană¹⁴. Un zeu al războiului (asimilat de greci cu Ares), dar mai ales Dionysos și Bendis fac parte din aceste divinități dătătoare de nădejdi cu privire la viața de apoi, cărora mulțimi de inițiați le aduc un omagiu fervent și a căror popularitate, în ultimele cazuri citate, avea să treacă cu mult peste hotarele lumii trace¹⁵.

Cît vorbim de paralelisme — împrumutate celor mai felurite religii — cu care Eliade încearcă să explice semnificația apostolatului lui Zalmoxis printre geți, așa cum ni-l înfățișează Herodot, nu mi se pare inutil să revin asupra pasajului unde, relatînd viclesugul cu ajutorul căruia geții ar fi fost aduși să creadă mai întîi în moartea, apoi în învierea profetului lor, autorul *Istoriilor* ne informează că, în timp ce continua să-și primească oaspeții obișnuiți în acel ἀνδρῶν de care a fost vorba înainte, acesta își pregătea pe ascuns locuința subpămînteană în care avea să se ascundă timp de trei ani. Ὡς δὲ οἱ πικτελέως εἶχε τὸ οἶκμα, ἐκ μὲν τῶν Θρηϊκῶν ἠφανίσθη, καταβάς δὲ κάτω ἐς τὸ κατάγειον οἶκμα διακίτατο ἐπ' ἕτετα τρία. Οἱ δὲ μιν ἐπόθεόν τε καὶ ἐπέθεον ὡς τεθνεῶτα. Τετάρτῳ δὲ ἔτει ἐφάνη τοῖσι Θρηϊξί, καὶ οὕτω πικτῶν σφι ἐγένετο τὰ ἔλεγε ὁ Σάλμοξις.

În legătură cu rîndurile reproduse, Eliade face observația justă că expunerea lui Herodot echivalează cu o interpretare raționalistă a faptelor,

¹¹ V. Pârvan, *Gînduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stîng*, în culegerea *Memoriale*, București, 1923, p. 11 urm., îndeosebi 24—25 și 31—33.

¹² Ernest Will, *Le relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 79.

¹³ Cf. ale mele *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 221 și 295.

¹⁴ Pînă la triumful creștinismului, ar fi mai corect spus, dacă ținem seama de imensa popularitate a cultului lui Dionysos în primele veacuri ale erei noastre, cu privire la care se pot vedea lucrările citate în nota următoare.

¹⁵ Cum se știe, încă din sec. al V-lea Bendis avea la Pireu și la Atena temple și comunități de credincioși de la care ne-au rămas documente epigrafice de cel mai înalt interes: LGS II 41 și 42; IG II² 1255—56, 1284, 1317, 1324, 1361, la care se adaugă un regulament publicat de N. G. Pappadakis în *Ephem. Archaeologikē* 1937, p. 808 (= Fr. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1962, p. 20, nr. 6). Cu privire la marea răspîndire a cultului lui Dionysos în epocile elenistică și romană, mi se pare de prisos să dau bibliografii amănunțite; cf., oricum, studiile lui Quandt, M. P. Nilsson și Bruhl citate în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 94 urm. și 234 urm.

¹⁶ *Istorie*, IV 95. În traducerea română semnată de Piatkowski-Vanț (București, 1961), pasajul are următorul cuprins: „Cînd locuința îi fu gata, se făcu nevăzut din mijlocul tracilor, coborînd în adîncul încăperilor subpămîntene, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinși de părere de rău după el și-l jeliară ca pe un mort. În al patrulea an se ivi iarăși în fața tracilor, și așa îi făcu Zalmoxis să creadă în toate spusele lui”.

și în primul rînd a ocultăției intenționale atribuite lui Zalmoxis. „Se retirer dans une cachette ou descendre dans une chambre souterraine — scrie el ¹⁷ — équivaut, rituellement et symboliquement, à une *katabasis*, à un *descensus ad inferos* entrepris en vue d'une initiation". După care citează exemple de asemenea dispariții temporare ale unor personaje divine sau semidivine din lumea credințelor grecești ori asianice, de la Minos și Dionysos — trecînd prin Pythagora — pînă la Mani și Mithra. În fiecare din aceste cazuri, scenariul mitico-ritual de care luăm cunoștință implică retragerea într-o peșteră inaccesibilă, de obicei *naturală* ¹⁸. Numai că, în relatarea lui Herodot, coborîrea lui Zalmoxis are loc într-o „locuință subpămînteană”, *zidită anume*, și aceasta îndreptățește, cred, ipoteza lui Joseph Wiesner (într-o carte pe care Eliade o citează în legătură cu o perioadă mai nouă din istoria dacilor) cum că aluzia istoricului trebuie să fi fost la o cameră funerară de un tip des întîlnit în lumea tracă și egeeană, începînd din preistorie. „So spricht — notează arheologul german ¹⁹ — die in Herodots Darstellung erwähnte Anlage eines unterirdischen Gemachs, in das Zalmoxis den Augen der Geten für drei Jahre entschwand, um im vierten Jahr wiederzuerscheinen, für ein Kammergrab. Diese in geschichtlicher Zeit häufige Grabform ist im Thrakerland bis in die Frühzeit zurückzuverfolgen und hat ihre ebenfalls frühzeitig verwurzelte Entstehung im griechisch-ägäischen Bereich". Asemenea hipogee mai simple sau mai împodobite, datînd din secolele VI—IV î.e.n., se întînesc în număr mare pe teritoriul actual al Bulgariei și în Grecia de nord ²⁰, dar nu lipsesc nici în Dobrogea, unde, în așteptarea surprizelor pe care sintem îndreptățiți să le sperăm de la o explorare mai intensă a tumulilor funerari din preajma cetăților de pe litoral, putem de pe acum înregistra mormintele zidite din teritoriul callatian, de la așa-zisul „mormînt scitic”, studiat altădată de Tafrafi ²¹, pînă la recent descoperita „tomba a volta”, publicată în 1962 de Constantin Preda ²².

Nu e locul, firește, să stărui aci asupra evoluției tipologice a mormintelor trace, de la dolmenul primitiv la mormintele cu cupolă, bogat împodobite, în construcția și decorarea cărora se surprinde lesne influența greacă ²³. Nu se poate totuși trece cu vederea faptul că o atît de mare răspîndire a acestui tip de locuință veșnică se explică toamă prin existența la traci a unei adine înrădăcinate nădejdi în viața de peste veac. Credința

¹⁷ *Op. cit.*, p. 35.

¹⁸ *Ibid.*, p. 36—38. În acest context, era poate locul să se amintească rolul însemnat al peșterilor (*μυχός, εἴτρον*) în celebrarea cultului tainic al lui Dionysos, în epocile elenistică și romană, chiar dacă din izvoare nu rezultă limpede de cite ori e vorba de grote naturale sau artificiale. Despre problemă, în general, se poate vedea memoriul deschizător de drum al lui P. Boyancé, *L'autre dans les mystères de Dionysos*, în *Rendic. Pontif. Accad. di Archeologia*, XXXIII, 1962, p. 107—127, iar despre grottele dionisiace din Callatis (de fiecare dată clădite de credincioși), studiul meu din BCH, LXXXVIII, 1964 (I), p. 151—158 (acum și în *Studii de istorie a religiilor*, p. 106—115).

¹⁹ *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes*, Stuttgart, 1963, p. 85—86.

²⁰ Cf. harta de la p. 97 și p. 214, n. 16.

²¹ *Arta și arheologia*, I, 1927, p. 19—20.

²² *Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia-Callatis*, în *Dacia*, n.s., VI, 1962, p. 157—172.

²³ E de ajuns să amintesc, în această ordine de idei, frumosul și excepțional de bine păstratul mormînt princiar de la Kazanlık.

în nemurire, atît de răspîndită la semințiile din dreapta Dunării — și îndeosebi la geți, cărora avea să le aducă din partea grecilor supranumele de ἀθανάτιζοντες — , explică, de bună seamă, pe de o parte riturile de înmormîntare descrise de Herodot în cap. 8 al cărții a V-a, pe de alta, particularitățile cele mai frapante ale mitului lui Zalmoxis, ale cărui preținse legături cu Pythagora, așa cum sînt înfățișate, după Herodot, de o întregă serie de filozofi, de la Platon la Iamblichos, ne apar ca tot atîtea variante ale aceleiași legende etiologice. „Die Überlieferung vom Verschwinden des Zalmoxis und seiner Wiederkehr — notează, în această ordine de idei, Wiesner — ist im Zusammenhang mit dem Unsterblichkeitsglauben nahöstlichen und ägäischen Vorstellungen vom sterbenden und wiedererstehenden Gott vergleichbar, an dessen Beispiel die Jenseitshoffnung der Gläubigen ihre Stütze fand”²⁴.

Astfel pusă problema, ne putem întreba dacă ne găsim înaintea unei influențe exercitate asupra tracilor în plină perioadă istorică, începînd cu epoca mării colonizări, sau dacă n-avem cumva a face cu supraviețuiri diferențiate ale unui fond comun de credințe datînd din vremea primelor migrații spre sud ale neamurilor indo-europene? Ultima ipoteză mi se pare mai probabilă, și spre ea se cade să se îndrepte atenția cercetătorului religiei geților, mai curînd decît spre datinile funerare ale cutărui trib mai mult sau mai puțin evoluat, depărtat în timp și spațiu de lumea tracă și de vremea care ne interesează.

38. 'MUNUS' ÎNTR-O INSCRIPȚIE LATINĂ DIN NISTOREȘTI

Sînt aproape o sută de ani de la descoperirea în satul Nistorești (altădată Cuciuc-Chioi), din teritoriul histrian, a unei inscripții funerare latine de oarecare întindere și de o interpretare nu întotdeauna lesnicioasă. E vorba de piatra de mormînt a lui Lucius Pompeius Valens, de fel din Fabia Ancyra, venit în Dobrogea nu se știe în ce împrejurări și stabilit pe proprietatea sa din locul amintit, unde pare să-l fi ajuns moartea și unde a și fost înmormîntat¹.

Din pricina proastei stări de conservare a lespezii (astăzi la MNA, cota L351), textul prezintă dificultăți de lectură, fără să mai vorbim de unele stîngăcii de exprimare imputabile redactorului, care fac ca sensul ultimelor rînduri ale documentului să apară îndoielnic. De ele am avut prilejul să mă ocup altădată în treacăt², dar ceea ce îmi reține atenția astăzi e un alt pasaj al epitafului, de citire sigură dar de un înțeles mai puțin evident. Cele cîteva rînduri pe care le am în vedere privesc activitatea „obștească” a lui Pompeius Valens, cetățean roman după nume, dar și cetățean al Histriei, în al cărei teritoriu își avea reședința și la a cărei viață publică arată a fi participat statornic: „... consist(it) r(egione) Hist(ri) — sună textul — muneraque fecit Histro in oppido arcontium et aedilicium <m> et sacerdotium at Liber(um)... (rîndurile 5—11).

²⁴ Wiesner, *op. cit.*, p. 86; cf.n. 17.

¹ Gr. Tocilescu, AEM, XVII, 1894, p. 87, nr. 11; CIL III 12.489; ILS 7182. Data inscripției e 157 e.n.

² St. clasice, XII, 1970, p. 171—175.

La data cînd se publica inscripția și cînd materialul epigrafic histrian se reducea la numai cîteva texte, și acelea de proveniență nesigură, aluziile la unele magistraturi locale puteau trezi nedumeriri. Din acest punct de vedere, și din altele, sîntem astăzi într-o situație mai bună și ar fi desigur fără rost să citez aci dovezi despre existența în Histria, încă din epoca elenistică, a unui colegiu de arhonți ori a agoranomiei, de care se vorbește cu atîta insistență în decretul pentru Aristagoras fiul lui Apaturios³. La fel stau lucrurile și cu pomenirea, în rîndurile 10—11, a unei preoții exercitate de defunct la templul lui *Liber*, al cărei sens se lămurește numai substituind numelui latin al zeului echivalentul său grec: *Dionysos* sau, mai precis, *Dionysos Karpophoros*, despre al cărui cult în cetatea de pe țărmul lagunei Sinoe dispunem de la un timp de știri numeroase și deosebit de prețioase⁴.

Rămîne totuși de comentat, în pasajul reprodus, un termen al cărui înțeles ușor ne poate înșela, dacă ne mulțumim să-l interpretăm în lumina datelor oferite de textele literare. Mă refer la *munus* (în cazul care ne reține atenția la plural), pe care Iorga, ca să citez un exemplu, referindu-se la inscripția noastră, îl traducea prin „daruri, danii”, dîndu-ne a înțelege că în anumite momente ale unei cariere exemplare, Pompeius Valens și-ar fi ajutat concetățenii prin liberalități a căror natură ne-a rămas necunoscută⁵.

În realitate, abia dacă trebuie s-o mai spun, *munera* n-are aci accepția de „daruri, munificențe”, ci pe aceea de „slujbe, demnități, îndatoriri”. Ceea ce ține să consemneze redactorul epitafului e faptul că în timpul petrecut la Histria Pompeius Valens a ocupat — dintre magistraturile civile — pe acelea de arhonte și de agoranom, iar dintre demnitățile religioase, preoția lui Dionysos Karpophoros⁶. Aceasta nu trebuie să ne facă să uităm că, în mod normal, exercițiul fiecăreia din aceste sarcini comporta cheltuieli mai mult sau mai puțin însemnate și că, din liberalități pînă la o vreme liber consimțite, acestea aveau să se transforme sub Imperiu în obligații împovărătoare. Fenomenul e cunoscut și nu aci e locul să mă opresc asupra-i, fie pentru a-l explica, fie numai pentru a-l semna⁷. Intenția mea e să zăbovesc mai curînd asupra unei ulterioare lunecări de sens a termenului, la capătul căreia *munus* ajunge să însemne „spectacol de circ sau de amfiteatru” și, într-un înțeles mai precis, „lupte de gladiatori sau vînători de fiare” organizate de magistrați ca mulțămîtă

³ Mi se va îngădui să trimit, în această privință, la studiul meu *Știri noi despre organizarea internă a Histriei în perioada autonomiei*, în *Contribuții la istoria veche a României*², p. 68—92. Despre decretul în cinstea lui Aristagoras (AEM, VI, 1882, p. 36, nr. 78 = *Syll.*³, 708), vezi, în același *Contribuții*², p. 270—286.

⁴ Documentele referitoare la Dionysos Karpophoros descoperite pînă în 1969, în ale mele *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 234—266. Pentru hymnozi și activitatea lor la Histria, sînt de văzut studiile: *Un nou document despre Comunitatea pontică în sec. al II-lea și O inscripție agonală din Histria de la începutul sec. al III-lea*, ambele în *Contribuții*², p. 401—431 și 445—463. De adăugat I. Stoian, *Une nouvelle inscription agonistique d'Histria, Dacia*, n.s. XIV, 1970, p. 397—404 (în legătură cu care v. mai sus p. 201—204).

⁵ *Istoria Românilor*, I 2 (București, 1936).

⁶ Abia dacă trebuie să mai relev, în această ordine de idei, faptul că în pasajul citat pluralul *munera* nu e de sine stătător, ci se acordă logic cu (*munus*) *arcontium* și (*munus*) *uclilicium*, de care nu poate fi separat.

⁷ Pentru o informare rapidă, cf. A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford, 1940, p. 167—168 și 175—176, cu notele respective.

pentru cinstea alegerii. Exemplele sînt atît de numeroase în textele literare, dar mai ales în cele epigrafice, încît citațiile ar fi, cred, de prisos⁸. Mai interesant mi se pare, totuși, să semnalez o evoluție similară la termenii greci folosiți în mod obișnuit pentru redarea lui *munus*: după caz, *λιτουργία* și *φιλοτιμία*. În limba documentelor elenistice și de epocă romană, cel dintîi îmbracă sensul de „danie oferită de un individ orașului său de baștină” și, în special, de „cheltuială suportată de un demnitar pentru binele sau numai pentru plăcerea concetățenilor săi”, cită vreme al doilea, pornit de la aceeași accepție, ajunge să însemne în chip specific „cheltuiala prilejuită de organizarea unor lupte de gladiatori sau a unor vînători”, la principalele sărbători ale anului.

La capătul atîtor transformări semantice, determinate de schimbări petrecute în viața orașelor de-a lungul epocilor elenistică și imperială, *φιλοτιμία* ajunge deci să însemne *munus gladiatorium*, alteori *uenatio*, cînd nu și una și alta, deseori în același text. Două inscripții din Tomis deseori citate dar nu întotdeauna bine înțelese atribuie celor doi Priscii — Annianus și Isidorus —, pontarhi și mari-preoți ai Comunității orașelor de pe țărmul de vest al Mării Negre, meritul de a se fi plătit cu zel de obligațiile decurgînd din înaltele lor demnități prin organizarea de spectacole de gladiatori și de vînători (în amfiteatru!), ambele indicate prin substantivul *φιλοτιμία*⁹. Întreaga istorie a termenului a fost de altminteri reconstituită în 1928 de Adolf Wilhelm¹⁰ și, mai de curînd, de Louis Robert în lucrarea *Les gladiateurs dans l'Orient hellénique*, în care transformările de sens evocate aci în grabă sînt urmărite în texte și ilustrate cu citate asupra cărora ar fi de prisos să stărui¹¹.

În lumina celor din urmă precizări, o ultimă întrebare s-ar putea pune în legătură cu inscripția de la Nistorești care ne-a prilejuit aceste observații. Și anume, dacă nu cumva, în r. 6—7, expresia *munera fecit* s-ar putea înțelege în sensul că, în calitate de arhonte și apoi de agoranom (oricum, în calitate de înalt magistrat), Pompeius Valens ar fi organizat *Histro in oppido* spectacole de gladiatori? — Răspunsul meu e negativ, pentru motive care țin, pe de o parte, de modul de exprimare al textului, despre al cărui înțeles am spus cîte ceva înainte, pe de alta de condițiile istorice ale Histriei la jumătatea secolului al II-lea. Informațiile de care dispunem în această privință, epigrafice și arheologice, ne permit să înțelegem că sub Antonini străvechea colonie milesiană era pe cale să renască, după pustiirea suferită din partea geților lui Burebista¹². Buna-i stare

⁸ În această privință va fi de ajuns să trimit la lucrarea lui L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940 (ediție anastatică Amsterdam, 1971), care, împreună cu un Corpus comentat al documentelor grecești și latine referitoare la spectacolele de gladiatori în provinciile răsăritene, cuprinde și un studiu amănunțit al vocabularului propriu „jocurilor” de amfiteatru. Pentru *munus* și *munerarius*, în special, vezi paginile 75, 140, 268—269, 272 și 278.

⁹ Robert, *Gladiateurs* p. 103 nr. 42: τὴν δι' ἔπλων καὶ κωνηγε[σ]ίων ἐνδόξως φιλοτιμίαν μὴ διαλιπόντα; p. 103, nr. 43: τὴν δι' ἔπλων καὶ κωνηγεσίων φιλοδόξως φιλοτιμίαν ἐφεξῆς ἡμέρων ἔξ μὴ διαλιπόντα... Cum remarcă editorul în alt loc al lucrării, „l'expression δι' ἔπλων καὶ κωνηγεσίων φιλοτιμία est l'équivalent précis de *munus gladiatorium et uenatorium*” (p. 278; cf. și p. 309 urm.).

¹⁰ Anzeiger Akad. Wien, 1928, p. 137—142.

¹¹ Despre φιλότιμος, φιλοτιμεῖσθαι, φιλοτιμία, în special p. 276 și urm.

¹² Cf. *Contribuții*, p. 534—546 (*A doua întemeiere a Histriei în lumina unui document inedit*); *I Greci nel Basso Danubio* (Milano, 1971), p. 146—150 și 277—280, notele 70—87.

materială avea să crească în a doua jumătate a secolului al II-lea pînă-ntr-atît că, în epoca Severilor, avea să se-nvrednicească de epitetul onorific λαμπροτάτη πόλις¹³. Dar să fi avut oare Histria, încă din prima jumătate a secolului al II-lea, un amfiteatru¹⁴, iar locuitorii ei mijloace suficiente pentru organizarea unor spectacole de gladiatori? Îndoiala e permisă, poate chiar obligatorie, cîtă vreme documente care astăzi lipsesc nu ne vor fi adus dovada că la principalele sărbători religioase și civile ale cetății singurele „jocuri” puse la cale nu erau numai întrecerile de coruri pomenite de la o vreme în tot mai numeroasele inscripții referitoare la hymnozi¹⁵.

39. SARMAȚII ȘI REGIUNILE PONTICE ÎNTR-O LUCRARE RECENTĂ

Cu două decenii în urmă (mai exact în 1950), colegul Janos Harmatta, de la Universitatea din Budapesta, publica în Editura Academiei Ungare un volumaș de 63 pagini: *Studies in the History of the Sarmatians*, urmat, doi ani mai târziu, de un al doilea memoriu, tipărit în aceleași condiții și intitulat: *Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia*. Amîndouă se reeditează acum, fără schimbări de vreun fel, dar cu unele note adiționale de caracter bibliografic, într-un fascicul special al periodicului *Acta Antiqua et Archaeologica*, editat de Universitatea Attila Iozsef din Szeged sub conducerea lui S. Szádeczky-Kardoss¹.

Despre răsunetul lucrărilor sale printre istorici și lingviști, la data primei publicări, autorul vorbește în prefața noii ediții în termeni care exprimă o deplină mulțumire de sine. „Both works — crede el a putea afirma — exerted a considerable influence (sublinierea e a mea) on historical, archaeological and linguistic researches dealing with the Sarmatians”; iar în alt loc, în aceeași ordine de idei: „both works became solid constituents of scholarly research since two decades...”². Atît doar că, dacă în privința studiilor despre limba sarmaților și a celorlalte triburi iraniene din sudul Uniunii Sovietice nu cutez să formulez o judecată, cînd e vorba de prima broșură a învățatului coleg nu numai că mi-am putut face o părere, — nu tocmai entuziastă, trebuie să mărturisesc —, dar mi s-a și întîmplat s-o exprim în unele lucrări mai vechi.

Dată fiind natura cercetărilor la care mă refer, era firesc ca atenția mea să fie atrasă îndeosebi de modul cum sînt date și utilizate în lucrarea lui H. unele inscripții aflate în țara noastră sau în alte locuri de pe țărmurile de nord și de vest ale Mării Negre. E vorba, bunăoară, de decretul olbian pentru Protogenes³, e vorba, mai ales, de decretul pentru Epicrates păstrat la mănăstirea Dragomirna⁴, sau de decretul în cinstea lui Arista-

¹³ St. clasice XI, 1969, p. 243—245; cf. J. și L. Robert, RÉG, LXXXIII, 1970, p. 416. nr. 407.

¹⁴ În această ordine de idei, nu pot să nu menționez împrejurarea că — fie și în mod excepțional — în epoca imperială în numeroase orașe din lumea greacă teatrele au fost amenajate așa fel încît să poată adăposti vinători și lupte de gladiatori: Robert, *Gladiateurs*, p. 34 urm. și textele citate la p. 159 (Aizanoi) și 247 (Atena).

¹⁵ Mai sus p. 201 și lucrările citate în n. 1.

¹ Tomus XIII, 1970, p. 1—131.

² *Op. cit.*, p. 5.

³ IPE I² 32 = *Syll.* 3, 495

⁴ AEM, XI, 1887, p. 66, nr. 141 = *Syll.* 3, 707.

goras, altădată la Muzeul Național de Antichități, acum în noul Muzeu de istorie din București ⁵.

În legătură cu toate aceste texte, aduse în sprijinul tezelor sale despre formarea și dăinuirea unui „imperiu” sarmatic la Dunărea-de-jos în secolele II—I î.e.n. și, în subsidiar, la deplasarea triburilor bastarne (și, înaintea lor, scitice) în aceeași perioadă pe mereu primejdutul pământ al Dobrogei antice, colegul H. emite aprecieri și statornicește date care îndreptățesc, la cunoscătorii epigrafiei pontice, nu numai îndoieli, dar puternice rezerve. Cum am mai spus-o, asemenea rezerve mi s-a întimplat să formulez în ale mele *Contribuții la istoria veche a României* și ele îmi prilejuiesc onoarea de a fi citat și combătut cu fermitate de autor în unele din „notele adiționale” care întregesc noua ediție.

Înainte de a mă angaja însă într-o discuție de amănunt, aș vrea — pentru că problema nu e numai tehnic-epigrafică ci și arheologică și, în sensul cel mai deplin al cuvântului, istorică — să amintesc pe scurt acele teze ale *Studiilor privitoare la istoria sarmaților* care interesează direct trecutul României și, în chip special, trecutul Dobrogei și al cetăților de pe litoralul vestic al Mării Negre.

În această ordine de idei, ceea ce se cuvine relevant în primul rând e afirmația după care, la sfârșitul sec. al II-lea î.e.n., sarmații, în plină expansiune spre vest de mai bine de două veacuri, ar fi ajuns, după dosto-carea puterii scite din stepele nord-pontice și supunerea cetăților grecești de pe țărmul septentrional al Mării Negre, la Dunărea-de-jos, pe care ar fi trecut-o, stabilindu-se în anume părți ale Dobrogei și exercitând asupra coloniilor de-aci, începînd cu Histria, o autoritate politică, ocazional transformată în ocupație directă ⁶. Mai mult, — sîntem îndemnați să credem, — pătrunderea sarmaților în sudul Dunării ar fi dus la dispariția micilor „regate” scitice de pe teritoriul dobrogean (ale căror monede înce-tează la sfârșitul sec. al II-lea ⁷) și la alungarea unor grupuri izolate de sciți departe spre vest pînă-n Oltenia, de unde ulterior — către începutul sec. I î.e.n. — ar fi fost o dată mai mult alungate sau tirite de sarmați pe malul drept al Dunării, în locuri dintotdeauna ocupate de tribali ⁸.

Situația aci înfățișată ar fi durat pînă către anul 60 î.e.n., dată la care, după învățatul maghiar, s-ar fi petrecut „the sudden increase of Boirebistas and the Dacian's power, in the course of which, within a few years, they come to possess not only the Roumanian plain and Dobroudja, but the whole territory as far as Olbia” ⁹. Rapida lor expansiune politică și militară — ni se arată — n-ar fi putut avea loc dacă la această dată ar mai fi existat puternica uniune de triburi sarmate, ale cărei isprăvi le-am amintit. De unde concluzia: „we may put the dissolution of the tribal confederacy, brought about by the ‘Royal’ Sarmatians, at between 75 and 61 B.C.” ¹⁰.

⁵ AEM, VI, 1882, p. 36, nr. 78 = *Syll.* ³, 708.

⁶ *Op. cit.*, p. 22—23; cf. p. 26.

⁷ Alte precizări și bibliografia chestiunii în *Contribuții* ², p. 151, n. 107. Din sec. al II-lea e și decretul odesitan în cinstea regelui Kanites (CIG II 2056 = IGB I 41), atribuit altădată sec. al III-lea, în legătură cu care trebuie văzut acum comentariul lui Mihailov la IGB I 41.

⁸ *Op. cit.*, p. 28—29.

⁹ *Ibid.*, p. 30.

¹⁰ *Ibid.*, p. 30.

Mai sînt, firește, și alte susțineri ale colegului nostru care ar merita să ne rețină atenția, dacă întinderea și caracterul acestor *Note* ne-ar îngădui-o¹¹. Acestea fiind însă ceea ce sînt, trebuie să mă mărginesc a prezenta cîteva observații numai asupra acelor alegații din lucrarea analizată a căror insuficiență documentare le face imediat contestabile. Din ele fac parte ocuparea neîntreruptă a Dobrogei de sciți, din zilele lui Ateas pînă la sfîrșitul sec. II î.e.n.¹², contrazisă deopotrivă de izvoarele literare¹³ și arheologice¹⁴, ca să nu mai vorbim de cele epigrafice¹⁵; pretinsa așezare statornică a sarmaților în Dobrogea, Muntenia și Moldova încă din epoca

¹¹ Amintesc, între altele, împrejurarea că, după opinia lui H. exprimată într-un studiu mai vechi, ale cărui teze se regăsesc în lucrarea recentă, așezarea sciților în Dobrogea ar fi avut ca efect dispariția localnicilor din acest teritoriu: „Kleinskythien wurde bereits um die Mitte des 4. Jahrhunderts v. Chr. von den Skythen besiedelt. Die dort ansässigen Thraker hatten ihr Gebiet teils von den Skythen verdrängt, teils aber freiwillig wegen der Dürftigkeit des Bodens verlassen” (*Das Volk der Sadagaren*, *Analecta Orientalia memoriae Alexandr. Csoma de Körös dicata*, Budapeștina, 1942—1947, p. 24). Aceasta nu-l împiedica de altfel cîi mai departe în aceeași lucrare, să vorbească de o asimilare aproape completă a cuceritorilor nomazi de tracii și geții reparăuți pe locurile lor de baștină nu se știe în ce condiții: „Die skythische Herrschaft in der Dobrudscha hat vermutlich bis zu der römischen Eroberung des Landes bestanden. Es ist aber sehr wahrscheinlich, dass die Skythen in dieser Zeit sprachlich und rassisch schon zum grössten Teil in den Thrakern und Geten aufgegangen waren”.

¹² *Das Volk der Sadagaren*, p. 26; *Studies...*, p. 16 și 22. — În această ordine de idei, sînt ținut să relev învinuirea de anti-scitism pe care mi-o aduce H. la p. 98, unde scrie: „With his well-known aversion against Scythians (sublinierea e a mea), Pippidi denies the occupation by Ateas of the Dobrudja...”. Mai e nevoie să-mi spun părerea despre acest gen de polemică științifică? Și mai e nevoie să arăt că nici unde n-am tăgăduit pătrunderea lui Ateas în Dobrogea, desigur cu intenția de a se așeza aci statornic, dacă nu s-ar fi lovit de rezistența lui Filip al II-lea? Risipiți și izgoniți în sec. al IV-lea, ținuți departe de Dobrogea cîtă vreme acest pămînt a stat sub mîna lui Lysimach (despre care s-a presupus de unii că și-ar fi întins stăpînirea chiar în nordul țărilor Dunării, pînă la Tyras), sciții trebuie să fi revenit în dreapta fluviului abia mai tîrziu, profitînd de anarhia în care se zbătea lumea tracă după distrugerea regatului din Tyllis, de vreme ce-i găsim în sec. al II-lea în regiunea dintre Odessos și Callatis. În această privință, vezi și cele scrise mai sus în n. 7.

¹³ Sub Filip, sub Alexandru, sub Lysimach, izvoarele vorbesc de pătrunderi temporare, nu de așezări ale sciților în Dobrogea. Oricît de lipsită de precizie ar fi relatarea lui Iustinus despre campania lui Filip din 339, impresia care se desprinde dintr-o lectură neprevenită e că în această împrejurare sciții au fost în parte robiți, în parte puși pe fugă (*Epit. hist. Philippicarum*, IX 2, 1). După același autor, sub Alexandru, Zopyrion e investit cu un comandament al ținuturilor trace, care îngloba desigur vaitoarea Sciție Mică (*praefectus Ponti*: XII 2, 16; cf. Curt. Ruf., X 1, 43: *Thraciae praepositus*). Aceeași încheiere se desprinde din ansamblul știrilor despre prezența lui Lysimach la Dunăre, fie că avem în vedere campaniile împotriva lui Dromichaites (Diod., *B.h.*, XXI 12, 1—6), fie operațiile militare din jurul cetății răsculate Callatis, cînd, ni se spune, pe sciții (și pe geții) chemați în ajutor de greci, satrapul i-a biruit alungîndu-i *dincolo de hotare*: τούδ δὲ Σκύθας ... νικήσας ... ἐδίωξεν ἐκ τῶν ὄρων (*B.h.*, XIX 73, 1).

¹⁴ Cum e îndeobște știut, descoperirile de acest fel în Dobrogea sînt, pînă astăzi, puține și prea depărtate în timp pentru a se putea postula pe temeiul lor o stăpînire de durată a sciților în dreapta Dunării. O psalie, un cazan, fie și o sabie-lemblemă sînt dovezi prea sărace pentru a întemeia pe ele ipoteza unui „stat” scit care ar fi dăinuit din zilele lui Ateas pînă la venirea sarmaților. Cît privește încercarea de a proba existența acestei formații politice cu ajutorul rhytonului de la Poroina („Für die Existenz eines skythischen Staates in der Dobrudscha haben wir auch archäologische Zeugnisse. Wir denken zunächst an das silberne Rhyton, das in Poroina gefunden wurde”: *Das Volk der Sadagaren*, p. 25; cf. *Studies...*, p. 28—29), mi se pare att de hazardată încît se dispensează de alte comentarii.

¹⁵ După cum am încercat să arăt și în alte rînduri, împotriva susținerilor temerare ale unor cercetători români sau străini, inscripțiile — începînd din sec. al III-lea destul de numeroase și nu o dată explicite — nu vorbesc de sciți în regiunea dintre Dunăre și mare nici măcar sub o formă aluzivă. Decretele importante publicate în ultimii douăzeci de ani și care au îmbo-

elenistică, pe temeiul unei vagi afirmații a lui Strabon¹⁶ (care scria în zilele lui August și Tiberiu) și fără o confirmare de vreun fel arheologică ori epigrafică; în sfârșit, utilizarea arbitrară a unor inscripții grecești ale căror date și a căror semnificație istorică sînt nesocotite fără umbra unei îndoieli. Despre acestea, mai ales, îmi iau libertatea să spun cîteva vorbe, lăsînd în seama altora, mai competenți, tratarea adîncită a problemei sarmaților pe teritoriul României în secolele II—I înainte și în primele veacuri ale erei noastre¹⁷.

Încep cu decretul olbian pentru Protogenes, în legătură cu care J.H. mă muștră, la p. 98 a noii ediții a *Studiilor*, că-l datez în sec. al III-lea, urmînd pe Latîșev, cită vreme „we can only think of the end of the 3-rd or the beginning of the 2-nd century B.C.” (cum ar fi dovedit-o în mod convingător, într-un studiu din 1966, Tatiana Knipovici¹⁸). În realitate, și fără a intra în multe amănunte, lucrurile stau așa: pentru datarea documentului în sec. al III-lea — și chiar în prima jumătate a sec. al III-lea — au opinat de-a lungul timpului nu numai Latîșev (a cărui familiaritate cu inscripțiile grecești din nordul Mării Negre anevoie ar putea fi tăgăduită), ci și Rostovtzev (în toate lucrările sale, de la *Iranians and Greeks* pînă la *Social and Economic History of the Hellenistic World*), și W. A. Schmidt, și Dittenberger, și Théodore Reinach, ca să nu mai vorbesc de alții mai mărunți. Pentru sfîrșitul sec. al III-lea sau prima jumătate a sec. al II-lea, tot așa, mai mulți istorici sau epigrafiști, de la Elis J. Minns și Pârvan pînă la Ludwig Schmidt și Fiebiger, la care se adaugă acum Tatiana Knipovici¹⁹, a cărei încercare de a soluționa problema cu argumente paleografice se învrednicește de toată atenția, dar nu poate fi socotită decisivă decît în măsura în care e confirmată de date desprinse din analiza internă a documentului. La rîndul lor, acestea au fost interpretate și solicitate în fel și chip (e vorba, înainte de toate, de numele unor populații pomenite în inscripție și în primul rînd de misterioșii Γαλάται), deseori potrivit cu opinii preconceptuate ale comentatorilor, care s-au grăbit să recunoască în Γαλάται cînd celți veniți din Tylis (Camille Jullian, Hubert, Pârvan), cînd bastarni, cum se admite de istoricii triburilor germanice, de la Sehmsdorf la Fiebiger și Schmidt, cînd celți ajunși în Ucraina pe la nordul Carpaților (Rostovtzev, Rosen-Przeworska, la care se adaugă autorul *Studiilor* despre sarmați, care admite undeva ipoteza că bastarnii înșiși ar fi fost în realitate celți²⁰).

gătit în atît de mare măsură cunoștințele noastre despre Dobrogea în epoca elenistică, nu ne-au adus în această privință mai multe informații decît se pot scoate din izvoarele literare sau arheologice.

¹⁶ *Geogr.*, VII 3, 17: τούτους φασι καὶ παρὰ τὸν Ἴστρον οἰκεῖν ἐφ' ἑκατέρων πολιτικῶν... În legătură cu acest pasaj, se poate face observația că geograful vorbește aci după informații de a doua mînă (φασι) și că, în ce privește malul drept al fluviului, e vorba de incursiuni intermitente (πολιτικῶν), nu de o așezare neîntreruptă.

¹⁷ Cf. I. Nestor în *Istoria României*, I (1960), p. 671—682, și, de același, raportul prezentat la cel de-al XI-lea Congres internațional de științe istorice (*Rapports II. Antiquité*, Stockholm, 1960, p. 129 urm.). Mai de curînd, Gh. Bichir, *Sarmații și pătrunderea lor la Dunărea-de-jos*, în *Peuce*, II, 1971, p. 135—144, pe lîngă comunicarea citată mai departe în nota 40.

¹⁸ *Op. cit.*, p. 10 și 98.

¹⁹ *VDI*, 1966 (2), p. 142—149.

²⁰ *Op. cit.*, p. 98: „The Galatae of the Protogenes-Inscription may represent the Bastarnae who can be regarded as a Celtic tribe according to the recent investigation by Z. Mady...”. În aceeași problemă sînt de văzut acum, pe lîngă literatura mai veche citată la H.,

În ce mă privește, fără să mă fi angajat vreodată într-o discuție de fond a acestei probleme, am lăsat să se înțeleagă în mai multe rânduri faptul că o confuzie din partea olbienilor între celți și bastarni apare cu atât mai anevoie de admis cu cât, în document, galații sînt pomeniți alături de skiri (popor neîndoios germanic²¹) ca două seminții distincte, ceea ce îndreptățește fără îndoială reflecția lui Minns: „If Γαλάται there meant Germans, we should not have Γαλάται καὶ Σκύροι, as these latter would be included in the greater denomination”²². Asemenea considerații n-au atîrnat însă greu în judecata celor pentru care galații ar fi fost germani (s-a vorbit, în legătură cu prezența bastarnilor la gura Bugului de „prima apariție a germanilor în istoria universală”²³) și care aveau nevoie de prezența lor în sec. al II-lea sub zidurile Olbiei, pentru ca mai târziu în același veac să ni-i înfățișeze atacînd, cucerind și prădînd Histria.

Aceasta ne aduce la decretul pentru Aristagoras al lui Apaturios, care ne-ar fi păstrat, chipurile, amintirea acestor isprăvi. Înainte de a ne ocupa însă de el, aș vrea să spun o vorbă despre decretul în cinstea lui Epicrates de la mănăstirea Dragomirna, care a făcut să curgă destulă cerneală și cărui, cu ani în urmă, i-am închinat un studiu inclus acum în *Contribuții la istoria veche a României*²⁴. Cum se știe, problemele pe care le pune acest document sînt în principal două: proveniența și data, dar lungă discuție desfășurată în jurul lui s-a concentrat asupra provenienței, inscripția fiind atribuită pe rînd mai multor cetăți de pe coasta de vest a Mării Negre, și în ultimă instanță Olbiei²⁵. În studiul abia pomenit, reluînd o tentativă mai veche a lui Lambrino de a dovedi originea histriană a decretului și supunînd textul unei analize care nu nesocotea instituțiile religioase și civile menționate întîmplător²⁶, nici vocabularul, nici formularul, am reușit, socot, să fac plauzibilă proveniența histriană — cel puțin pînă la descoperirea unei mărturii potrivnice hotărîtoare. O asemenea mărturie nu mi-a fost însă opusă, după cîte știu²⁷, iar dacă H. preferă să se mențină la proveniența olbiană a stelei, ar fi trebuit măcar să-mi opună un argument mai serios decît acuzația că n-aș fi cunoscut decretul olbian pentru Apollonios, publicat în 1953 și reeditat de curînd în culegerea *Nadpisi Olvi*, sub nr. 28. Adevărul e că nu numai decretul, dar culegerea întregă mi-s bine cunoscute, de vreme ce m-am ocupat de ele — propunînd și unele emendări — într-un fascicul recent din Studii

studiile informate și precise ale lui Mircea Babeș: *Noi date privind arheologia și istoria bastarnilor*, SCIV, XX, 1969, p. 195—217, și *Der früheste Latènezeitliche germanische Fund aus der Moldau*, Dacia, n.s., XIII, 1969, p. 285—290 (în colaborare cu I. Untaru).

²¹ Cf. E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, în H. Reinerth, *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, III, 1940), citat la Babeș, SCIV, XX, 1969, p. 214.

²² *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 125.

²³ F. Stähelin, *Der Eintritt der Germanen in die Weltgeschichte*, în *Festschrift Th. Plüss*, Basel, 1905, p. 46 urm.

²⁴ *ÖJh*, XLIII, 1956, Beibl. 63—76 = *Contribuții*², p. 107—119.

²⁵ Precizări în această privință și întreaga discuție, în lucrarea citată în nota precedentă.

²⁶ Nu va fi de prisos să amintesc, în această ordine de idei, faptul că în bazinul Mării Negre magistrații financiari cunoscuți sub numele de *οικονόμοι* nu-s pînă în acest moment sigur atestați decît la Istros.

²⁷ Rezervele exprimate la apariția studiului meu în legătură cu lipsa unei dovezi a deprinderii histrienilor de a încununa pe evergeți în teatru nu-și mai au acum rostul, cînd două decrete publicate în 1960 și 1969 ne-au adus certitudinea că Histria elenistică își avea teatrul ei și obișnuitele spectacole de dramă.

clasice²⁸. Nu văd însă, și desfid pe oricine — fără a exclude pe preopinientul meu — să-mi explice în ce stă asemănarea dintre cele două inscripții, în afară de faptul că sînt scrise în grecește și că în amîndouă cazurile e vorba de decrete onorifice²⁹.

Dar mai e ceva, și această particularitate contribuie să caracterizeze rigoarea cu care H. înțelege să poarte o discuție științifică. În prima ediție a *Studiilor*, inscripția lui Epicrates era făcută să dateze de la sfîrșitul sec. al II-lea, după exemplul lui Fiebiger, urmat de Pârvan și de Hiller von Gaertringen³⁰. Abia în lucrarea mea, în care încercam să dovedesc originea histriană a decretului, se făcea pentru întîia oară observația că scrisul nu îngăduie o datare atît de joasă și că, în realitate, inscripția trebuie să fie *cu circa 150 de ani mai veche*³¹. Nici această nouă încadrare cronologică — a cărei temeinicie o recunoaște³² — n-are însă darul să tulbure încrederea în sine a colegului maghiar, care se mulțumește să observe că epoci turburi vor fi fost la Olbia și în sec. al III-lea, chiar dacă înainte încercase să ne convingă că activitatea arhitectului bizantin se încadra cu strictețe între 130 și 106 î.e.n.³³, perioadă în care orașul nord-pontic ar fi fost supus unor continue presiuni din partea sarmaților.

Să venim însă, pentru a nu lungi peste măsură aceste rapide notații, la ceea ce se susține în *Studiile despre sarmați în legătură cu data și cu noima decretului în cinstea lui Aristagoras*. Cum de acest subiect am avut prilejul să mă ocup într-un studiu din 1957, reluat apoi în *Contribuții* și folosit și în alte lucrări mai recente³⁴, H. socoate necesar să-i consacre o notă adițională în care, recunoscînd în parte justetea observațiilor mele cu privire la caracterele paleografic și lingvistic ale documentului, îmi face concesiia să admită că s-ar putea ca inscripția să nu fie chiar din a doua jumătate a sec. al II-lea (așa cum susținea morțiș în 1950), dar că trebuie atribuită primilor ani sau primei jumătăți a sec. I î.e.n. — unei vremi, deci, anterioare ridicării lui Burebista și înaintării geților spre coastele pontice. Se știe că o încercare similară de urcare a datei inscripției făcuse în 1911 Fiebiger (și, înaintea lui, Pick!), deosebirea dintre acești doi învățați fiind că unul atribuia pustiirea Histriei scordiscilor, cită vreme celălalt o punea în seama bastarnilor. Potrivit punctului de vedere al lui

²⁸ XII, 1970, p. 320—322.

²⁹ Din acest punct de vedere, e semnificativ faptul că editoarea inscripției lui Apollonios, E. Levi, care cunoștea de bună seamă decretul pentru Epicrates, nu s-a gîndit cîtuși de puțin să le compare și să tragă din acest examen concluzii privitoare la proveniența stelei de la Dragomirna.

³⁰ Fiebiger, *ÖJh*, XIV, 1911, Beibl. 71 urm.; Pârvan, BSH, X, 1923, p. 44; Hiller von Gaertringen în *Syll.*³, II, p. 339, n. 1.

³¹ *Epigraphische Beiträge*, p. 59, n. 55 = *Contribuții*², p. 119, n. 59.

³² *Op. cit.*, p. 99: „Otherwise Pippidi correctly recognized that the Epicrates inscription is to be dated to the 3rd Century B.C....”.

³³ *Op. cit.*, p. 21: „It is obvious that the activity of both Epikrates and Nikeratos is unimaginable in Olbia under the reign of Skiluros, that is before about 130 B.C., but neither is it possible after 106 B.C., when the armies of Mithridates had taken over the defence of the Greek cities in the Pontic region”. E curios că acest din urmă argument încează de a mai fi valabil în cazul Histriei, despre care H. nu șovăie să creadă că a putut fi ocupată și prădată de sarmați la începutul sec. I î.e.n., în ciuda protecției asigurate de aceleași trupe ale regelui Pontului.

³⁴ Dacia, n.s., I, 1957, p. 165—177, *Contribuții*², p. 270—286. Cf. *Epigraphische Beiträge*, p. 89—100; *I Greci nel Basso Danubio*, p. 147—150.

H., isprava ar fi făcut-o sarmații, chiar dacă de prezența acestora în Dobrogea n-avem știri precise³⁵, și chiar dacă în mai multe locuri ale *Studiilor* se admite că în primele decenii ale sec. I orașele pontice erau toate controlate de Mithridate Eupator, ale cărui legături cu sarmații (și cu bastarnii) sînt bine cunoscute.

Între susținerile mai vechi și mai noi ale învățatului maghiar se constată astfel o contradicție ce nu poate fi trecută sub tăcere și care se explică prin aceea că, dacă la sfîrșitul sec. al II-lea sarmații sau bastarnii (ca să nu mai pomenesc de scordisci, a căror prezență în Dobrogea la această dată apare cu totul neverosimilă) ar fi putut *eventual* ataca și prăda Histria, acest lucru încetează de a mai fi admisibil în deceniile cînd mina protectoare a lui Mithridate se întindea asupra coloniilor grecești de pe țărmurile de nord și de vest ale Mării Negre. Cită vreme H. apăra punctul de vedere că decretul pentru Aristagoras ar data din sec. al II-lea și că barbarii nenunțiți din inscripție ar fi fost sarmați, teza lui, chiar neconvingătoare, era măcar coerentă. Cînd e obligat să admită că documentul trebuie atribuit sec. I — fie și primelor decenii ale acestui veac —, aceeași teză, continuînd să apară neconvingătoare, devine incoerentă, pentru că nu se poate susține în același timp că decretul e din prima jumătate a sec. I și că Histria ar fi fost ocupată și ruinată de sarmați, care la această dată erau aliații lui Mithridate.

În realitate, lucrurile stau așa cum le-am înfățișat în studiul de acum cincisprezece ani, întemeiat pe o riguroasă analiză lingvistică și paleografică a textului, comparat cu alte inscripții datate din zilele lui August³⁶: decretul lui Aristagoras e din cea de-a doua jumătate a sec. I î.e.n. (așa cum susținuseră la sfîrșitul veacului trecut Dittenberger și Latîșev)³⁷, iar pustiirea cetății de pe țărmul lacului Sinoe trebuie atribuită geților în plină expansiune spre țărmurile de vest și de nord ale Mării Negre³⁸. Această încheiere, desprinsă din mărturiile lui Strabon și Dion din Prusa, e întărită de săpăturile din Zona sacră a orașului, care relevă urme întinse de distrugere în straturile de la jumătatea sec. I î.e.n., și de recenta descoperire a unei inscripții editate în 1967, din care rezultă că spre sfîrșitul erei pămîntului sau în primii ani ai ercii noastre histrieni înșiși, referindu-se la suferințele de curînd îndurate, obișnuiau să vorbească de o „a doua întemeiere (sau zidire) a orașului”: δευτέρα κτίσις τῆς πόλεως³⁹.

Astfel se destramă ipoteza îndrăzneță dar fragilă despre o mare uniune de triburi sarmate constituită către 300 î.e.n. în stepele nord-pontice și care, între 125—60 î.e.n., ar fi stăpînit nemijlocit nu numai Dobrogea și Muntenia, dar pînă și Oltenia și nord-vestul Bulgariei de

³⁵ Cf. mai sus notele 17 și 33, și mai departe n. 40.

³⁶ Hotărîtoare, sub acest raport, e apropierea de inscripția care ne-a păstrat amintirea templului închinat în Histria lui August înca în viață de Papas, fiul lui Theopompos: ÖJh, XLVI, 1959, Beibl. 229—238 = *Studii de istorie a religiilor antice* (București, 1969), p. 157—163.

³⁷ Latîșev, AM, XI, 1886, p. 202, n. 1; Dittenberger, *Syll.* 3, 325.

³⁸ Ca să nu mai stăruim asupra pustiirii de către geți a Olbiei, limpede atestată de Dion Chrysostomul (*Or.*, XXXVI 4), amintesc inscripțiile din Odessos și Mesambria care ne-au păstrat amintirea încercărilor prin care treceau aceste cetăți în aceeași perioadă: IGB I 46 și 323.

³⁹ Studii clasice, IX, 1967, p. 153—166; cf. BCH, XCII, 1968 (I), p. 226—240.

astăzi. Împotriva ei pledează în primul rînd evidența arheologică, așa cum se reflectă în cea mai recentă hartă a descoperirilor sarmatice de pe teritoriul României⁴⁰, în care nu figurează vreo așezare sau mormînt izolat anterior sec. al II-lea e.n. și care nu vădește nici o urmă sarmatică la vest de limes-ul transalutan; împotriva ei pledează și documentele epigrafice, corect datate și interpretate, a căror mărturie nu poate fi nesocotită, nici minimizată, într-o cercetare corectă și lipsită de prejudecăți.

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

35. — *Les souvenirs d'Adam Neale sur un voyage à travers la Moldavie et la Dobroudja au début du XIXe siècle.* En allant vers sa destination dans les tout premières années du XIXe siècle, le médecin irlandais Adam Neale, attaché près l'Ambassade britannique de Constantinople, a traversé par deux fois les Principautés roumaines avant de continuer sa route par la Pologne et l'Allemagne. Ses notes de voyage, publiées en 1818 sous le titre: *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey* et aussitôt traduites en français par Charles-Auguste Def, ont paru la même année à Paris, chez le libraire Gide. C'est cette dernière version que nous avons eu à notre disposition et c'est en français que nous reproduisons les passages qui nous ont paru intéressants au point de vue historique et ethnographique. La plupart concernent la Dobroudja, sur le passé de laquelle Neale semble assez bien informé, encore que ses tentatives de localiser Istros ou Tomis n'aboutissent qu'à l'égarer. Il est mieux inspiré quand, pour expliquer le symbole des deux têtes opposées sur les plus anciennes monnaies d'Istros, il suit l'interprétation du vieux Vossius (que vient de ressusciter dernièrement Hildebrecht Hommel dans un article de la *Festschrift* consacrée à Franz Altheim). Avant de le quitter, on s'est plu à relever dans les *Travels* la description d'une pêche au flambeau dans les eaux du Bosphore à l'époque de la migration des thons.

36. — Στιβάς dans une inscription grecque d'Istros. Grâce à une inscription d'Istros datant du IIe siècle de notre ère et publiée récemment par I. Stoian (Dacia, n.s., XIV, 1970, p. 397—404), on apprend qu'un évergète par ailleurs inconnu, Zipas fils de Dioclès, s'est signalé en offrant aux hymnodes de cette ville une στιβάς qu'il aurait payée de ses déniers: τὴν στιβάδα ἐποίησε ἐκ τῶν ἰδίων. Pour l'éditeur, qui rapproche à ce propos le statut des Iobacches d'Athènes, ceci signifierait qu'à

⁴⁰ Publicată de Gh. Bichir în recenta sa lucrare: *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 1971, p. 275—285.

* Les séries précédentes de ces *Notes de lecture* ont paru dans Studii Clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190; XIII, 1971, p. 171—190.

l'occasion de son élection comme prêtre de l'association, Zipas a tenu « à marquer ce fait par une fête accompagnée d'un banquet ». Contre cette interprétation, qui ne tient compte ni des autres acceptions du terme attestées dans les inscriptions, ni du diminutif *στιβάδειον* (lat. *stibadium*) dont le sens prête beaucoup moins à confusion, on propose d'entendre par *στιβάς* un édifice sacré dionysiaque que l'évergète histrien a fait construire à l'intention de ses coreligionnaires.

37. — *Réflexions d'hier et d'aujourd'hui sur le culte de Zalmoxis.* A propos d'un livre récent de Mircea Eliade (*De Zalmoxis à Gengis Khan*, Paris, 1970) qui propose une interprétation nouvelle du chapitre IV 95 des *Histoires* d'Hérodote et où le culte instauré par Zalmoxis est rapproché des mystères grecs et hellénistiques, on se plaît à rappeler qu'une interprétation semblable du même texte a été avancée par l'auteur de ces *Notes* dès 1943, dans la revue *Balkanica* de Bucarest (VI, p. 537—539). « Il me paraît — peut-on y lire — que les paroles d'Hérodote... pourraient très bien être interprétées comme une allusion à un banquet rituel, et cela d'autant plus que, toujours selon l'historien d'Halicarnasse... la vie éternelle dont le prophète gète se faisait l'annonciateur n'était pas promise à tout le monde indistinctement, mais à lui-même, à ses convives et à leurs descendants ». Et plus loin : « Qu'est-ce à dire sinon que nous nous trouvons devant une communauté de fidèles ? Et qu'est-ce à dire sinon que l'initiation au crédo de cette communauté devait être la condition indispensable pour être admis à en partager l'espérance ? » La suite de ces réflexions développe le point de vue que la religion des Gètes ne saurait être étudiée si ce n'est dans le cadre de la religion des Thraces, en général, ce qui conduit à la conclusion que — plutôt qu'une grotte inaccessible, comme le suppose Eliade — l'hypogée fait construire par Zalmoxis en vue de son occultation à dû être une chambre funéraire comme on en trouve un peu partout dans la Péninsule des Balkans depuis l'antiquité la plus reculée.

38. — '*Munus*' dans une inscription de Nistoresti. Dans l'inscription funéraire de Pompeius Valens (CIL III 12.489 = ILS 7182) un passage a toujours prêté à confusion, où le mot *munus* a été rendu par « don, cadeau », sans égard pour la construction grammaticale qui dans ce cas nous oblige à entendre les lignes 7—11 : *muneraque fecit Histro in oppido arcontium et aedilicium et sacerdotium at Liber(um)* au sens que le défunt avait rempli à Istros les charges d'archonte et d'agoranome, outre la prêtrise de Dionysos Karpophoros. A cette occasion on rappelle les acceptions diverses de *munus* et de ses équivalents grecs *λιτουργία* et *φιλοτιμία*, en insistant plus particulièrement sur les cas où (comme il est facile de s'en rendre compte par les textes rassemblés par Louis Robert dans ses *Gladiateurs dans l'Orient hellénique*) le mot latin aussi bien que le dernier terme grec en arrivent à signifier *munus gladiatorium* et même *uenatio*.

39. — *Les Sarmates et les régions pontiques dans un travail récent.* On soumet à un examen rapide le mémoire le J. Harmatta : *Studies in the History and Language of the Sarmatians* (Acta Antiqua et Archaeologica de l'Université de Széged, XIII, 1970, p. 1—130), en faisant ressortir l'absence regrettable d'une documentation archéologique suffisante

dans une étude qui devrait s'appuyer au premier chef sur les données de l'archéologie. En outre, on s'arrête à discuter les dates erronées attribuées par l'auteur à plusieurs documents épigraphiques provenant des villes du Pont (tels les décrets pour Epicratès et pour Aristagoras d'Istros, ou même le décret pour Protogénès d'Olbia), ce qui lui permet d'en tirer des conclusions qu'une étude objective de ces documents n'autorise guère. On saisit l'occasion pour réaffirmer la conviction que jusqu'à nouvel ordre le décret pour Epicratès doit être considéré comme provenant d'Istros et qu'en tout cas il ne saurait être attribué à la fin du IIe mais à la première moitié du IIIe siècle av. notre ère ; de même que le décret pour Aristagoras datant de la seconde moitié du I-er siècle av. notre ère, les renseignements qu'il fournit ne concernent guère les Bastarnes ou les Sarmates, mais bien les Gètes de Byrebistas qui, en détruisant de fond en comble la colonie milésienne des bords du lac Sinoé, ont obligé ses habitants à essayer de la rebâtir dans les conditions indiquées par ce document épigraphique.